

КИЦЬКИЙ

Горне
озеро

ВОЛОДИМИР ГЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ ОЗЕРО

(КАРА-КОЛ)

Екзотичний роман

II. ЧАСТИНА

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО”
РЕГЕНСБУРГ **1948**

Обкладинка С. Луцка

Authorized
by HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 333.7. GEC - AGO from July 1967

Li. Rydzin
64 OLIVE STR.,
W. FOOTSCRAY, VICT.
AUSTRALIA.

Коли покошені сіна лежать у скиртах і припиниться робота на широких гірських луках, тоді алтайці святкують. Тоді п'ють вони багато араки, приготованої працюючими господарями, їдять багато м'яса і співають пісень. По селах відбуваються весілля, богам приносять жертви. Молодь зранку поглядає на сусідські юрти, чи не шелестить де на верхах їх березова галузка. Коли так, то це значить, що там камлання⁸⁰⁾, або той⁸¹⁾.

Звістка про такі свята розходитья зі швидкістю кінських ніг широко по селах; і вже коло полудня видно, як з гір спускаються в долину гості. Усі їдуть верхи. Чоловіки в парадних кожухах, у круглих різнокольорових шапочках із кутасами. Жінки в розшитих верхніх одягах. Багаті — кожне на гарному гірському коневі, бідніші — то й по двоє на одному, а коли з дітьми, то й по троє. Їдуть не голіруч, а везуть подарунки. Найчастіше чвертку араки, власного виробу, доведеної до найвищої міцності. По дорозі курять люльки або мугичать під носом своїх нудних монотонних пісень.

Старий дід Токпак чекав на гостей уже зранку. Він кілька разів виходив із юрти і своїми старечими затуманеними очима поглядав на гори, поглядав на вузьку стежечку на горах, якою щороку приїжджала до нього його єдина внучка Таня. До цього часу вона вже завжди була в нього. Іноді з батьком, а частіше сама. Досі вони встигали вже поспідати, наговоритись. Десь у цю пору старий Токпак стягав з жердки топшур і грав на ньому, розказуючи внучці билін і стародавніх казок. А вона служала, лежачи на ведмежих шкурах, м'яко настелених на жіночій половині.

Старий Токпак дивиться на гори, мружить очі, засло-

⁸⁰⁾ Камлання — жертвоприношення.

⁸¹⁾ Той — весілля.

ное їх рукою, але нічого не видно, стежка пуста, безлюдна.
„Чого вона не їде? — думає старий, — чи не захворіла, бува, часом. А може дома хто хворий?”

Йому робиться сумно на душі. Він швидко кліпає червоними від вічного диму очима, а з-під повік витікає по слезині і біжить по-старечому, зморщеному, як скеля, обличчі. Він смокче беззубим ротом чорну від старости закоптілу люльку, але вона погасла, як і надії на приїзд гості.

Старий іде до юрти.

— Нема нікого? — питає жінка.

— Нема! — каже сумно дід. — А може я вже недобачую? — займається надія. — Останніми часами цілком осліп...

Такий занепадницький настрій викликають у ньому завжди житейські невдачі.

— Недалека вже, видно, моя дорога, — докінчує він із жалем.

Дід бере з вогнища вуглик і запалює люльку наново. Смокче беззубим ротом, і з кутків уст виходить синій димок.

— У тебе ще, здається, кращі очі, — каже він до жінки.

Стара Тумчугаш бере костур і, підпираючись, виходить за чоловіком надвір. Хоч її очі не кращі. Хіба жінка може мати що краще від чоловіка?

Вони обое стають проти сонця, заслонюють очі руками і дивляться на гори, але і вдвох не бачать нічого.

З тінню від рук паде на їх старече обличчя невимовна туга і жаль.

— Не приїде, — вирішає по хвилині дід.

Баба ще дивиться, ще не вірить. Але на горах, як і досі, безлюдно, і баба без слів поволі шкутильгає до юрти.

Сідають обое на землю, кожне на своїй половині, на розстелені шкiри і поринають у задуму. Нескладні їхні думки. Обое думають про улюблену внучку, про Таню і про одно: чому не приїхала?

Їхні думки скрещуються над огнем і з димом линуть догори, у безвісті.

В юрті тихо, тільки час від часу важкі зідхання: то діда, то баби.

— Їй уже заміж пора, — висказує голосно свою думку баба.

Дід прокидається від раптового голосу. Смокче люльку частіше і, не добувши з неї диму, знову шукає вуглика.

— Пора, — погоджується він поволі.

— Кажуть, урус хоче її брати, — мовить знов баба.

Дід нічого не відповідає. До його вух уже й раніше дійшли чутки, що якийсь урус буває в домі його сина, але він не розуміє гаразд, про що казали. Він знає інші способи брати дівчину за жінку. Але раптом почуває, що причина неприїзду Тані якраз той урус.

Серце спалахує ненавистю до незнайомого.

— Багато їх розвелось в наших городах, — каже він глухо, неначе до себе.

Баба важко зідхає.

— Недарма ненавидять їх наші люди тепер...

Але щось не дає скінчити фрази... Дід ніби перероджується, обличчя ясніє, рот розхляється, люлька падає додолу. Він швидко схоплюється з місця, а за ним баба. Вони почули кінський тупіт біля своєї юрти. На обличчях старих невимовна радість. Вони дрібочуть старечими ногами і обоє збігаються біля дверей. Дід відчиняє двері, але не встигає переступити порога, бо перед юртою вже стоїть молода жінка...

Обличчя старих зразу тускніють.

Жінка вітається, але вони навіть не відповідають, вони водночас питають про Таню.

— А її у вас нема? — здивовано Ійнечі.

— Нема, — кажуть обоє впалими голосами.

— Що ж трапилось?...

Ійнечі задумується.

— Ходи в юрту, — просить нарешті баба, — ти стомилась, відпочинеш.

Ійнечі поволі переступає поріг і йде на розстелені шкїри на жіночій половині, а за нею тягне хорі ноги баба. Сівши, вона здивляється в огонь і сидить нерухома. Вона не бачить, що бабуня заходилася вгощати її аракою і їжею, приготованою для внучки. Її молоде смагле обличчя поблідло, виразніше, ніж звичайно, повидавались щелепи. Очі померкли, як вуглики, що зверху попелом беруться.

— Випий! — штовхає її легенько баба. — Для Тані готовили, нема Тані, пий ти.

Та Ійнечі не бачить мисочки з аракою, що дрижить у бабиних руках.

— Чому її нема? Мені треба її, — виривається в молоді жінки.

— Ми думали, що ти знаєш, — каже баба.

— Звідки мені знати? Нікуди не їжджу, вдома багато роботи...

— Пий! — каже баба.

Ійнечі бере мисочку з рук баби і жадібно п'є холодний напій.

Баба силкується розважити чимось гостю, що сидить така сумна.

— Як твій Мабаш поживає? — питає вона привітно.

— Мабаш? — Ійнечі здригається, збирає до купи думки й відповідає:

— Він б'є мене, бабо.

Баба не дивується.

— Б'є тебе, доню? За віщо ж?

Дід і собі натягнув шию, слухає.

— Не знаю. Лютий він тепер. Щодня кудись їздить, пізно вертається. З Натрусом, камом, він тепер у приятні великій. Часто кам у нас буває, про щось радиться з Мабашем, та я не розумію, про що.

Баба мирно похитує головою, а потім сумно зітхає.

— Терпи, доню, на те ти жінка.

Але Ійнечі не погоджується з бабою.

— Досить натерпілись, — каже вона палко і поглядає на діда, чекаючи його заперечень. Та дід мов не чує. Він знову погруз цілком у власні думки. Нічого ж бо він не почув нового.

— Тепер новий світ настав, — каже Ійнечі.

Вона щось чула одним вухом, що дано всім рівні права.

Її фраза блукає, як муха у темряві, і прилипає десь до закоптілої стіни.

Її ніхто не розуміє.

— Та він і не б'є, певно, а так бавиться, — каже баба. — А ви молоді, нетерплячі. Жінці багато доводиться терпіти в житті. Такий закон божий. Але не всі чоловіки б'ють жінок, та й Мабаш, мабуть, б'є не часто.

— Б'є, бабо, і часто. Не бив раніш, але...

Ійнечі обриває і потуплює очі.

Мабаш дуже любить свою молоду жінку, та, довідавшись, що до неї заїжджав підчас його відсутності художник і, коли вона посміла захищати його в присутності кама, він почав її бити.

З того часу Ійнечі ще лютіше зненавиділа свого чоловіка. З огидою дивилась вона на його жовте кругле обличчя, на його маленькі очі, заплили товщем. Як нераз хотілося втопити ніж у його бочкуватому череві, коли він спав, роз-

кинувши ноги, і хропів на всі заставки. Вона весь час ненавиділа його, але тепер вона носить у своїм лоні непереможну жадоху помсти. Тепер вона вже почала розуміти зміст нарад Мабаша з Натрусом. Їй тепер зрозумілі відвідини Тріща, тієї зрадливої, продажно́ї гадини. Вона знає їх люті заміри, та здійснити їх їм не вдасться.

Скориставши з відсутности чоловіка і свят, вона приїхала до діда Токпака, бо думала застати тут Таню. Вона хотіла порадитися з нею, все розказати їй. За віщо вони напустились на того високого русявого парубка?

— Їйнечі пригадує, як він весело всміхався, побачивши її, як міцно тиснув руку, вітаючись, і тулив до грудей на прощання. Як грали його очі блакитні, як небо у сонячний день. І його вони хотять забити? Того, про кого вона стільки намірялась душними безсонними ночами, того, що з'являвся їй у тривожних снах?

Вона здригається і зривається на рівні ноги. Дід і баба, що сидять мовчки, похнюпившись, підводять голови.

— Куди ти? — говорять вони разом.

— Я їду.

— Почекай ще, — просить баба, — сумно нам самим.

Ні, уже скоро вечір, їй конче треба їхати. Їй треба якнайшвидче.

Вона швидко прощається й відходить, а за хвилину чути тупіт її бистрого, молодого коня.

У юрті знову стає тихо. Смуток звив собі тут тривале гніздо. Дід пробував розігнати його. Стягнув навіть топшур із кілка, але пальці відмовились від послуху і топшур зсунувся з колін безвладно на землю.

На вулиці починалося життя. На широкий майдан у нових святкових одежах сходилась молодь: дівчата, хлопці й діти, вони збирались — окремо чоловіки, окремо жінки, окремо діти, ставали колом, бралися за плечі і в один голос затидали пісень.

Нескладні алтайські пісні, складні їх слова, складні мелодії. Розказують ті пісні про гори, про ліс і сонце, про місяць і блакитне небо, про коней і овець. Оспівують озера і риби в них, оспівують ріку, страшну й любу — Катунь.

Але мелодія однакова, усі пісні на одну мелодію, на один тон. І зливаються голоси пискливі, дитячі з тонкими, жіночими і грубими, чоловічими, і йде долиною жалісне скиління, як скарга вітру у кедровім галуззі осінньої ночі, як квиління орлиці і малих писклят на високій скелі.

Ця пісня б'ється об засмалені юрти і доходить до старих Токпаків.

Дід і баба глибоко зідхають і мовчать.

Із-за гори сходить місяць і застає на майдані святковий нарід. Він цілує гори, убогий аїл і його мешканців.

*

Батьки Тані здавна помітили перемену не тільки в характері дочки, що змінився до непізнання, але й у зверхньому вигляді. Личко їй осунулось, збридло, очі припухли, немов від вічного плачу, під очима зачорніли смуги. Вона втратила апетит і скаржилась на нудоту. Таня й сама бачила в собі фізичну перемену, але спершу приписувала її безсонниці, що приходила серед ночі і мучила до ранку. Таня прочувала щось недобре. Вона прочувала, що зв'язок з художником не приведе до добра, але була безсильна перед величезною силою кохання. З кожним днем воюю дужчало, і жінка з жахом думала про час розлуки, час, що мав наступити леда-день. З того часу, як батько застав її у художника, вона перестала ходити до нього, бо Іван Макарович просив, щоб вона не викликала своїм ходженням людських поговорів. Художникові ж було ще краще. Малюнок він скінчив, її позування було більш непотрібне, а залишатися з нею на самоті було страшно, бо розмова набирала діловішого характеру, і тут не можна було вже обмежуватися простими словами. Зате тепер вона чекала на нього в себе, у своїй кімнатці, завжди з тривогою, боячись, що він скаже, що розлюбив або про від'їзд. Вона не питала його, вона боялась спитати, а він не казав.

Побачивши через вікно художника в товаристві інженера, вона жалісно скривилась.

— Чому він не сам?...

Не витерпіла і побігла зустрічати. Зустрінула надворі. Ломов був сумний. Він ледве всміхнувся, довгим поцілунком поцілував її руку, не затримуючи довше в своїй. Інженер, як звичайно, був веселий і життєрадісний. Його душевні переживання не зробили великих змін у його характері і обличчі.

— Прийшов попрощатись, — сказав він якимось дивно піднесено.

Таню неначе хто вдарив обухом по голові. Вона глянула благальними очима на художника, але не вчитала в його очах нічого. У грудях її зробилась пустка, неначе все, що було в них, обірвалось, бо хвилину не було чим дихнути.

— Правда? Ви їдете? — видобула зі стиснутого спазмою горла.

— Іду!

— А що ж з вашими плянами? Невже так швидко все закинули? Ви і мене захопили були під кінець, я вже вірила в здійснення їх, і що ж вийшло? Ви здались?

Це була остання і безнадійна спроба затримати інженера, а тим самим і художника, бо їй здавалось, що коли залишиться інженер, залишиться і він.

— Я здався? — спитав інженер. — Нічого подібного. Пляни мої будуть переведені в життя.

— Коли? — добулось тихе, як зітхання. Воно вирвалось само, без її волі.

Ввійшли у світлицю. Тут не було нікого. Батьки Тані сиділи в саду. Вікно було відчинене, крізь нього долітали їх голоси. У кімнаті Таня взяла себе в руки. Вона це може, коли схоче. Вона не покаже інженерові своєї душі.

— Де ж ваша електрифікація? — спитала вона таким тоном, ніби тільки це її цікавило.

— Буде, — сказав інженер.

Але „буде” не задовольнило Тані. Вона і перше скептично дивилась на його роботу.

— Скажіть правду, інженере, ви вже не вірите в здійснення своїх мрій?

— Як не вірю? Вірю, вони мусять здійснитись!

— Через тисячу років?

— Та нічого подібного? Це питання кількох літ.

— Сказати легко. Чим я вам докажу, що ні? Правда ж? Тим більше, що ви поїдете і, певне, не вернетесь уже ніколи, а обіцянка якійсь алтайці?... — Вам і соромно не буде.

— Не так це, Таню, друже!

— А ваші роботи? Де вони?

— Частину я все ж таки маю. Напасники настільки тупі, що не зуміли навіть знищити їх як слід. Більшість моїх чорновиків залишилась, бо була в моїй кишені при мені, як завжди, деякі пляни є; потерпіли інструменти, це правда, але я не горюю. Дома, в тихому кабінеті, я все приведу в порядок, а тут мені збили охоту працювати, та й утомився я.

— Хто збив? — спитала з тінню іронії Таня. Та інженер не зразу її зрозумів.

— Хіба не знаєте? Та ваші ж рідні, прославлені ками, з тічною своїх приборчиків. Від культурних людей я, на жаль, підтримки мав небагато.

— Це в мій город камінець?

— Чи тільки у ваш? Тут городів більше знайшлося б і запустив би я в них радо не одну камінюку. Ви — що? — Ви, властиво, ні сюди, ні туди, ви „посередині“, як самі колись зволили сказати.

Інженер усміхнувся своєю ласковою, принадною усмішкою.

— Не забули? Недобрий! А більше ніхто вам не перешкодив? — допитувалась Таня. — Ніхто, крім камів і їх прибічників?

— Не розумію.

— Ох, який же ви недогадливий. Ну добре. Ви вже попросилися з дамами, що від'їжджають завтра?

Художник Ломов, що сидів досі мовчки, граючись ланцюжком від годинника, глянув на Таню, потім на інженера і, бачучи його заклопотання, моргнув йому. Він скоро зрозумів, про що йде мова.

— З якими дамами? — наївно допитувався інженер.

— Я тільки одну знаю, колишню нашу спутницю на Кара-Кол.

Інженер вдарив себе по лобі.

— А, он про кого ви? Хіба вона від'їжджає?

— Чула, що так.

— Звідки ви знаєте? — підскочив інженер, не можучи приховати радості.

— Дізналась випадково від сусіда, що везе її.

Інженер переглянувся з Ломовом. Той знов моргнув значуче.

Манченко замовк. Встав і підійшов до вікна. Він не міг не радіти, що тьотя Груша від'їжджає, але тут не дала спокою думка, як він розв'яжеться з нею, що вона йому скаже на від'їзді. Поморщив чоло і задивився в далечінь. Вирішив пізніше зайти до неї неодмінно. Треба ж нарешті в'яснити все.

— Вона справді їде? — спитав він Таню.

— Справді, справді. Я дивуюсь, як ви цього не знаєте.

— А чого я мусів би знати?

— Я думаю, повинні були знати.

— Він, певно, знав, тільки скриває, — сказав художник.

Інженер уже не сумнівався, що звістка правдива. Вирішив не здаватись. Та мала дівчина ввела його в таке заклопотання. Підійшов близьенько до Тані.

— Ви безкарно сміялися з мене, — сказав він. — А те-

пер дозвольте спитати вас, чого ви, добродійко, так зблідли останніми часами і збридли?

— Спасибі за комплімент. Ви переходите в наступ, інженере? — спитала Таня, густо червоніючи.

Інженер дивився їй бистро в очі.

— Тепер почервоніли...

— Бо ви мене збентежили.

— Бачу, бачу. — Не без причин, виходить!

— Цілком без причин. А чого ви сидите, як суп, не обороняєте мене? — звернулась вона до художника.

Ломов ліниво поворушився.

— Я звик, що ви самі вмієте оборонятись, коли захочете, а часом і мені вашого захисту треба самому.

— От вам зразок мужчини! Полюбуйтеся! Скажіть, інженере, чого він такий сьогодні? У вас якась тайна?

— З чого ви взяли?

— Ні, ні. Скажіть!

— Кожна людина має тайни, Таню, — сказав інженер. — Багато тайн, малих і великих. І вони недоступні для іншої людини. Може, у вашій душі тепер велика трагедія, але ми не знаємо її.

— А ви хочете знати?

— Та ні, я ніколи не дізнаюся, ніхто не дізнається. Щастя, що людина вміє маскуватись, вміє всміхатись тоді, коли важко стримати сльози. Ну ось я: сиджу з вами, розмовляю, сміюся, а, може, я перед годиною бив своєю жінку, знущався з дітей, а прийшов до вас — і по мені того не видно.

— У вас жінки і дітей нема, отже нема й тайни.

— Я не про себе, звичайно, в даному разі, але і в мене можуть бути тайни ще гіршого гатунку.

— Я чула, що є вже апарат, що читає чужі думки, це правда?

— Є такий винахід, — сказав інженер, — він, правда, тільки в стадії розробки, але я гадаю, що його можливості будуть дуже обмежені. Це мусіло б бути щось на зразок кіноапарату. Людські думки не стоять на місці, і, щоб їх прочитати, треба було б зробити сотні знімок.

— Уявляю, яка галімація вийшла б, — відізався художник.

— Не перечу.

— А мені хотілось би прочитати іноді людські думки, — сказала, червоніючи, Таня.

— Це рівнозначне підслухуванню під дверима, — сказав художник.

— Не все, звичайно, а децю хотілось би знати. Ви знаєте, коли б людина могла читати чужі думки, вона могла б уникнути багато неприємностей.

— Або зробити ще більше злочинства, — сказав Ломов.

— Може. А от ви хотіли б, щоб я прочитала ваші думки?

Ломов байдуже глянув на годинник.

— Як то можна хотіти чи ні, звідома знаючи, що це неможливо.

— А так, не боялись би?

Інженер побачив, що художник завозився на кріслі і його вдавана байдужність нічого не допоможе. Щоб вивести його з трудного становища, він устав і простягнув Тані руку.

— До побачення! — сказав.

— Що ви — вже йдете?

— Іду. У вас є тепер приємна тема, яку ви, сподіваюсь, будете розбирати до вечора, а я піду.

Він усміхнувся. Художник благально подивився на нього. Таня не помітила.

— Не забудьте ж попрощатися де з ким, — промовила вона.

— Дякую, дякую. Ви дуже уважні. Постараюсь. Ви ще не йдете? — звернувся він до художника, бачучи, як той скривився.

— Ні, я ще трохи посиджу, — сказав той.

Інженер вийшов. Таня відразу проясніла, вона взяла Ломова під руку і повела до своєї кімнати на канапу.

— Чого ти такий? — спитала вона.

— Який, любя?

— Ти сумний такий. Ти їдеш уже? Лесю, ти їдеш?

— Поїду, дитинко моя чорненька. Уже всі реченці минули. Довше сидіти не можу.

Таня почала плакати. Як вона буде без нього?

Плач дівчини був цілком не по нутру художникові. Він завжди викликав незадоволення, а сьогодні викликав просто відразу до неї. Завозився нервово по канапі, застібаючи застібнутий піджак і поправляючи краватку. Він не знав, що сказати, щоб заспокоїти її, і чув, що плачу її не перенесе. Ганьбив себе за це в душі, бо відчував, що мало вже для неї залишилось у нього місця. Машинально гладив ще її голову, а голова аж тряслася від ридань. Треба

було щось доконче сказати, чимсь потішити, та в голові його зробилось відразу так пусто, неначе мозку не було в ній, не то що якоїсь думки. Така сама пустота царювала в серці. Збирався з думками, примущував себе думати, але все чогось даремно. Його очі блукали по килимчику, що висів над її ліжком, і підраховував квадратики нескладного взору.

— Я боюсь без тебе, — сказала Таня крізь плач.

Що це ще за новина? Він запам'ятав нараховану цифру 77 і спитав: чого?

— Не знаю. Я чую, як вірно сказав інженер, що я на середині, мое життя зламане. Я не бачу перед собою нічого. Я відбилась од свого берега і не пристала до чужого... Навіщо я пізнала тебе?

„Сімдесят сім, сімдесят сім” — блукало в голові художника.

— Я приїду, — збрехав він якось мимохіть. А в голові: „Сімдесят сім, сімдесят сім...”

— Слова це тільки.

— Правда, — переконував художник, думаючи про своє.

— Коли це буде? Ти забудеш, виїхавши за гори. А тут мене чекає...

— Що? Що чекає? — а тихо: „Сімдесят сім, сімдесят сім...”

— Смерть.

Ломову пробігли по спині мурашки. Слово „смерть” отверезило і настирлива цифра вилетіла з голови. Він боявся смерті і саме слово було йому вже страшне. Тим більше, що він не чекав такої відповіді. Він почав заспокоювати розстроєну дівчину, але таку тепер чужу, таку далеко.

— Ти хвора, що ти говориш? Хіба можна так піддаватись хвиливім настроям?

Він знав, що цим не заспокоїть, але рад був, що може сказати хоч таке.

Ах, нічого він не знає.

У голосі дівчини дрижали нотки розпуки.

Що йому знати? Вона просто перебільшила. Кого їй боятися? Хто їй злого зробить, у неї ж батьки є, нарешті.

Його починали нервувати ті жалі.

— Потішаеш мене? — сказала Таня.

— Не потішаю, а просто я не розумію, чого тобі боїтись, — сказав він холодно і різко.

— Тя не можеш знайти інших слів потіхи, як тільки

ті, що в мене є батьки? А ти? Чого ти про себе нічого не скажеш?

Ломов нервово поліз до кишені за цигарками, і, хоч вони лежали на звичайному місці, він не міг знайти їх і нерувався ще гірше.

Таня перестала плакати і подивилась йому в очі.

Відіпхнув очима її погляд. Він казав їй вже, що поїде до столиці, влаштується, а тоді приїде.

Але Таня не вірила. Її не переконували більше його слова.

Значить, вона не любить, коли не вірить, — навіть обурювався художник.

Таня жалісно скривилась. Коли б він любив, то не шукав би таких слів потіхи.

— Ти ще дитина, тільки дитина, нічого ти ще не розумієш, — сказав Ломов.

Усе вона розуміє. Усе. Більше, ніж він гадає.

— Боже мій, після того всього залишитись самій?

Художникові незрозуміла її раптова безнадійність.

— Що тут страшного? Ніхто нічого не бачив, не знає.

— Не знає? — сказала вона гірко. Не знає? Цього не сховаєш?

— Чого?! Хай вона скаже нарешті.

Ломов почув страшенну нудьгу. Що він дав би за те, щоб увійшов хто до хати і вирятував його від тої неприємної сцени. Йому стало страшно жаль себе. Чого він тут, чого він приїхав сюди? Він зітхав і мріяв про той бажаний час, коли він сидітиме у вагоні, а паровик везтиме його далеко звідси, і він ніколи не почує ні плачу, ні нарікань, не бачитиме цієї нудної провінціалки, що щось криє перед ним, чи просто хоче своїми нехитрими маневрами витягти від нього якусь обіцянку, чи що. Він цікавився, що вона йому скаже, хоч боявся, щоб вона не сказала чогось неприємного, бо і так він має досить цих неприємностей.

— Чого ти боїшся? — запитав він іще раз.

— Сорому, — вимовила вона тихо.

— Ха-ха-ха! — засміявся щиро художник і зіткнув легше. — Так он чого?

Він тепер був вдячний за її наївність, за її невинний, наївний страх.

— Та ніхто ж нічого не знає, дурненька.

— Побачать...

— Що побачать?

— Ти недогадливий.

Недавня нудьга почала вертатися ще з більшою силою.
Чого йому догадуватись?

Вона знов ще сильніше заридала і сховала голову в долоні. Обличчя зачервоніло, чорне волосся здригалося від плачу.

— Я... я вагітна, — видушила вона крізь сльози.

Художник почув, як у скроні відразу стукнула кров. Йому зробилося душно, руки змокрили, на чолі виступили краплинки поту.

„Груша видання друге” — майнуло в голові. Він відчув раптом дику ненависть до цієї дрібної істоти, що так безнадійно плакала, скулена, як песик, у куті канапки. Він глянув на її голову і побачив крайчик червоного від плачу, мокрого від сліз обличчя і відчув непереможне обридження до неї. Він скривився і з лютою огидою відсунувся від неї. Йому хотілось ударити її, зігнати з канапи на землю, як пса.

— Перестань плакати, — сказав він сухо. — Хтось може увійти. Нічого страшного ще не трапилось.

— Нічого?!

Йому знову пригадалась Груша, інженер, його розмова, і він почав вираховувати, скільки може лишити їй грошей на лікаря. Вийшло, що небагато.

— Ну, що ж тут страшного? Є ж засоби допомогти лихові.

— Ти про засоби?

— А що ж інакше? — крикнув він. — Та не можна ж допускати, щоб аж факт стався.

— Он як!

— Як же інакше? Ти, може, думала, що коли ти вагітна, то негайно женитися треба, чи як? Я не кажу, що це неможливо, але не тепер, не тепер, ні!

Таня відразу перестала плакати. Вона випростувалась. Обличчя зблідло, в очах запалили вогники, яких він давно не бачив, хіба ще тоді, як вони тільки познайомились.

— Я дозволю вам більше не турбуватись моєю долею, — сказала вона гордо. — Від сьогоднішнього дня ви вільні.

Художник не чекав такого. Він гадав, що вона проситиме, а тут такий грізний тон збив його відразу з пантелику. Дістати відставку від жінки першому — не належить до приемних речей.

— Що ви, Таню?

Він почав виправдуватись, але Таня стукнула кулаком по столі. Вона розмову скінчила.

Художник устав. Він не міг дивитися їй в очі. Вони палали вогнем. Зігнувшись, він чогось заходив по кімнаті, шукаючи капелюха, що висів у передній.

— Ви, може, зле мене зрозуміли? — попробував він ще раз, але холодний погляд Тані зупинив його негайно.

— Зробіть мені одну ласку, — сказала вона. — Залишіть мене саму.

— Коли так, я, звичайно, піду, але...

— На все добре! — крикнула голосно.

— Чого ж так, Таню?

— Чи ви хочете, щоб я вискочила через вікно?

Цього було забагато. У художникові заговорила гордість самця. Як вона сміє, якась нещасна алтайка, проганяти його, Ломова, гордість столичних сальонів, славетного художника, чийі ласки запобігали всі, дорожили його знайомством?

Він випростувався на весь зріст і зміряв свою жертву холодними очима.

— Не раджу вам тепер скакати, — сказав він тоном повним призириства і ненависти, — бо тепер трюк міг би вам зашкодити, а може... і допомогти. Так що робіть, як знаєте. Щастя, що це у вашій хаті, інакше...

Та йому не дали докінчити.

Таня зірвалась, як ранена кішка. Вона вхопила мідяний ліхтар, що стояв на столику біля канапи, і несамовито крикнула:

— Геть!!

Крик Тані поразив художника громом. Він стигшився, задом подався до виходу і, грюкнувши дверима, зник за ними. В ухах дзвенів ще довго її крик.

Опинившись надворі, він машинально поправив капелюха і пустився додому, але раптом спинився, бо на вулиці, куди лежала його дорога додому, побачив Івана Макаровича, що розмовляв із селянами. Зустрічатися з ним тепер художникові не хотілося нізащо. Він різко звернувся ліворуч і пішов через майдан у поле. Хата Тані стояла на краю аїлу перед широким майданом, де звичайно паслися коні і вівці. Стояв чудовий літній вечір. Спека уляглась, сонце зайшло, на небі красувався блідий місяць і переморгувався з самітною, покищо блідою зіркою.

„Кінець прийшов швидче, ніж я думав, — міркував художник не без задоволення. — Скажена баба!”

Він жалів, що нема під руками інженера, якому можна б розказати цю історію. Він почав навіть усміхатись, уяв-

ляючи, як то він буде розказувати. А хотілось неодмінно поділитися з інженером. Правда, він не скаже всього, бо це... просто якийсь хоробливий стан цієї баби. Інакше вона б собі не дозволила так поступити з ним. Зрадіє інженер, що має товариша нещастя. А може буде лаяти? Та чорт із ним. Тепер треба якнайшвидче рушати з цього проклятого місця, з цього зачарованого кола.

Він ішов швидко вперед, гнаний найрізноманітнішими настирливими думками, що хмарами сунули на голову. Фінал розмови таки мучив. Страждала самолюбність. Якто? Прогнала! „Прошу мене залишити саму!“ Така може й нон-жакою пірнути, найкращий доказ — ліхтар. От і Алтай. Усі вони в змові. Так-так!

Він почав уже добачати в тім і контрреволюцію, і замах на своє життя, зв'язок Тані з камом і його однодумцями, вирішав навіть зробити ужиток із цього, але дальші роздумування доводили про абсурдність таких тверджень, і він злився і червонів. У своїм запалі не счувся, як спинився на бомі, що круто вився над Катунню. Дійшовши сюди, він зупинився й глянув перед себе. У тумані, що підносилося з ріки, він побачив, що з протилежного горбка спускається на коні якась фігура, прямуючи до нього. Якийсь незрозумілий страх пішов по тілі. Але з кожним кроком коня страх збільшувався, доходячи до велетенських розмірів. Перед очима промайнув привид смерти. Невже це можливо? Невже можливо, щоб він умер? Він завжди вірив у свою долю, але ж фортуна сліпа. Скільки то убивств на світі? Чому саме він має бути забезпечений від них? Це ж Натрус! Це той страшний кам, що накликав на нього гадюк, що заприсяг йому помсту, це він або хтось з його прибічників, а тут, як на біду, нема револьвера, нічого. І треба було одному іти вночі в поле! Оглянувся. Села не видно, коли б хащі які — сховався б. Хотілося втікати. Страх опанував його щораз владніше. Кинувся назад і почав тікати щосили, але, пробігши невеличкий шматок дороги, став. Тікати було недоцільно і смішно — цим можна було тільки показати свою трусість і заохотити їздця до рішучої акції. Сів при дорозі і вирішив чекати. Між тим їздець виїжджав на горбок, бо через хвилину захитались над горбком конячі вуха, потім кінська голова, потім цілий кінь і їздець. Виїхавши на горбок, їздець нагнав коня, і вже до вух художника долетів кінський тупіт. Художник почав пильно приглядатись, і страх помалу відлягав від серця. Це їхала жінка.

Художник устав. Утікати вже не треба було. Жінка наближалася швидко і, через кілька хвилин порівнявшись з художником, стримала коня. Чорні її очі впились у нього. Ломов придивився і крикнув...

Радість його не мала меж.

— Ійнечі? — спитав він. — Ти це?

Із вдячності, що це вона, а не кам, хотів поцілувати її руку, але вчасно стримав його її поважний тон.

— Слухай, — сказала вона по-алтайському, — утікай звідци швидче.

Вона оглянулась навколо. Усюди було пусто й тихо.

Він уважно ловив її слова.

— Я їхала до Тані, — казала вона помалу, щоб він розумів, — їхала просити, щоб вона тобі передала, але ти тут — так краще. Я вже не поїду, щоб ніхто не бачив мене в селі. Ти розумієш мене?

Художник стояв глибоко зворушений.

— Ти їхала так далеко з тим, щоб мені сказати?

— Так.

— Ійнечі, добра моя, хороша! Кого мені стерегтися, може скажеш?

— Усіх стережись, і добре. Тікай, кажу тобі ще раз. Тікай, бо — смерть.

— Добре, Ійнечі!

— Скоро поїдеш?

— Скоро.

— Будь здоров! Прощай!...

Вона повернула коня назад. Художник ухопив її руку.

— Що ж я тобі на пам'ятку залишу?

— Нічого не треба. Таню не забудь.

— Ійнечі!...

Поки Ломов опам'ятався, Ійнечі була вже далеко. Стояв здивований, розгублений. Маса вражінь, що звалилися так несподівано цього вечора на його голову, гнула своїм тягарем до землі. „Таню не забудь?“ Навіщо вона це сказала? Чи знає вона що? Що робити? Куди йти тепер?

Не знав, куди податись. Та, в чієх очах горіло щастя при появі його, прогнала його, як підлого зрадника, як боягуза. Вхід до неї був закритий. При самій згадці тієї сумної сцени лице йому пашило соромом.

„Не забудь Таню...“ — шуміло в ухах.

„Куди мені податись? — думав він. — До цієї бідної хатки, де живе безконечно шире кохання, чиста душа, упасти на коліна, благати пробачення, чи втікати туди, в сто-

лицю, де чекає холодна, владна пані, страшна в своїх рев-нощах, мстива й нелюба?"

Стояв посередині... Перший раз в житті стояв на роздоріжжі.

Як кам'яний стовп серед дороги, бовваніла в тумані його постать. Не міг рушитися з місця. Незримі шнури в'язали його до землі. Нарешті шарпнувся, як кінь, що всією силою зрушує важкого, навантаженого воза і, хитаючись, подався до села. Ноги отяжіли, ледве пересував їх, як старий дід. Поки дійшов, стало вже темно. У вікнах Тані горіло світло.

*

Проходячи повз двір інтернату, художник відчинив хвіртку і заглянув до середини. У кімнаті інженера світилось. Те, що Манченко дома, здивувало художника немало.

„Невже він дома? — подумав Ломов. — Не ходив ще „прощатись“, чи вже вернувся?"

Розмову з розумною чутливою людиною він уважав за найкращий бальзам для своєї хворої душі, а до того йому було страшно цікаво, як розв'язався інженер із своєю настирливою Дульчінеєю. Хотілося розказати свою біду та попередити інженера, що й йому загрожує небезпека, про яку довідався від Ійнечі.

Постоявши хвилину перед хвірткою, ввійшов у двір. Вікно інженера було відчинене і сам інженер, зваблений рипом хвіртки, виглянув через вікно.

— Ви, майстре? — спитав він весело.

— Я, — ледве чутно відповів художник.

— Так швидко? Не сподівався! Заходьте!

Але художник не хотів заходити.

— Я прийшов за вами, хотів, щоб зайшли до мене.

— А хіба не все'дно, хто до кого? Сталось що хіба?

— Розкажу дома.

— Ви мене інтригуєте, майстре.

— Воже борони, й не думаю. Ви вже зібрались?

— Я вже. Я хочу позавтра виїхати.

— Прекрасно. Я от буду збиратись і вам дещо розповім. Зайдете?

— Зайду, зайду з охотою, тим більше, що мені вже нічого робити. Я просто хотів лягати спати, хоч спати абсолютно не хочеться. Така ніч сьогодні, яка буває тільки раз на рік, а може, раз на все життя. Але це романтика, правда?

— Ви зачекайте секундочку, майстре, я тільки позав'якую ці папуночки, а щоб вам не було нудно, будь ласка,

я вгощу вас листом, і тут, до речі, і в цьому зриваючись.

— Вам буде видно? — спитав.

— О, так. Цілком видно. Що ж пише ваша дама?

— Прочитайте, прочитайте, розповісти тут не вдасться. Можете наголос, я ще раз із приємністю послухаю.

— Так ось чим пояснити ваш романтичний настрій?

Художник розгорнув листа і, наткнувшись зразу на заголовок, почав непримушено сміятись.

— Читайте, читайте!

Художник почав читати:

„Зневажений мною інженере!”

— Стиль, стиль! — вставив інженер.

Художник, потакнувши головою, читав далі:

„Ніколи не думала я, що ви людина з освітою, інженер, а така сволоч...”

Художник знов перервав читання.

— Вступ прекрасний, — сказав він, блискаючи зубами, — лист, певно, буде цікавий. Треба продовжити на солоду.

Він вигідніше обперся на лутку так, що світло лампи падало просто на папір.

— Це шедевр, — реготався інженер.

Художник читав далі:

„... Я просто не можу спокійно писати цього листа, бо гидка мені сама думка про вас, я дрижу на саму згадку. Але хіба можна було чекати благородного вчинку від такого хама, як ви? Тільки я, сліпа в своїх почуттях, могла ідеалізувати таку мерзоту. Ви ж навіть не почервонієте, прочитавши ці рядки...”

— Вгадала — сказав художник.

„... Ви будете сміятись, бо ви ж усюди, навіть у найважливіших справах і найповажніших, шукаєте елементу гумору.

„А я дурна мріяла про спільне життя з вами, готова на пожертви! Я думала силою свого кохання, нарешті — зближенням примусити вас полюбити себе, але ви гидко використали мою слабкість...”

— Зважте! Слабкість! — вставив інженер.

Художник усміхнувся і читав далі:

„... Хотіли сотнею карбованців спекатись мене за мою відданість і материнство?

„Я щаслива, що можу кинути вам, що я казала неправду. Я видумала цю брехню про вагітність, щоб переконатись чи любите мене. Я не знала, що у вас не людська, а

просто песяча психологія. Тепер я переконалась, що це так. І це ви вдавали такого невинного? Це ви робились таким чесним?! Ваші сто карбованців на лікаря красномовніші за всякі докази, які б ви з вашою підлотою могли подати. Жалкую, що кинула їх вам у цілу, а не розбиту пику. Не думайте, що це злоба обманутої, слабкої жінки! Я глибоко ненавиджу вас і, коли була б нагода, не забуду з вами порухуватись.

„Ну що ж, досить з вас? Думаю, що навіть забагато, бо вас словом не проймеш, надто грубошкірий. Будьте прокляті ви! Я не страждаю більше...”

Художник скінчив. Інженер чекав, що той розсиплеться сміхом, чекав, що він скаже на це, але Ломов мовчав.

— Що ж ви на це? — знетерпелився нарешті інженер.

Художник вимушено всміхнувся:

— Ви легко її позбулись, — сказав він помалу. — Я був би щасливий, коли б і в мене такий кінець.

Інженер здивовано підніс брови.

— У мене значно гірше.

— Не розумію.

— Збирайтесь швидче, — зрозумієте.

Вийшовши з двору, товариші „нещастя” подалися до хати Ломова. Художник розказував по дорозі про пригоду з Танею, про клопіт, що так несподівано впав на його голову. Інженер слухав уважно, не перебиваючи. Йому жаль було Тані і досадно на художника. Іншим разом він міг би був його сильно докоряти, але, опинившись у подібному становищі, мовчав, не маючи чим дорікати.

— Ви ж могли того сподіватись, — сказав нарешті інженер.

— Чорт його знає! Якось ніколи не думав, що дійде аж до того.

Художник голосно засопів, як завжди, коли йому псували настрої.

— Недосвідчена вона, бідна, — промовив інженер. — Жаль мені її, страшно жаль. Чого вам було туди пхатись? Вийшла б вона собі заміж за Теміра, і жила б, як живуть тисячі подібних їй, а тепер що?

— Не знаю, — сказав глухо художник.

— Женились би ви з нею, майстре. Їй-бо, правда! Прекрасна жінка. Прекрасна пара. Були б щасливі все життя. Подумайте над цим. Ще не пізно.

— А та?

— Що та? Тій легше буде помиритись.

— Не кажіть. Та — страшна. Я боюсь її. Та так легко цього б не забула. А втім, хіба я можу виректись усього? Москви? А з нею я туди їхати не можу. Там мені кінець.

— Що ж буде?

— Не знаю. Мені треба звідси якнайшвидче виїхати, а там, чорт його знає, побачу.

Невдальці увійшли до кімнати художника. Він відчинив вікно. Потім витягнув із шахи пляшку вина, чарки і поставив на стіл.

— Вип'ємо по одній?

Інженер не перечив.

— Вип'ємо за те, щоб більше не вертатися сюди, — промовив художник, допитливо дивлячись у вічі інженерові.

— Не вертатись?... — спитав задумливо інженер. — Ні, коли мені дозволять, я вернуся сюди. Я роботи не кину. Я працюю тут на користь культурі.

— Фантаст! Будете, значить, піонером алтайської культури? Але вас приємно слухати. Вас закликають уже назад, чи з власної волі вертаєтесь?

— Я написав, що довше сидіти тут недоцільно, і мене покликали назад.

— То ви можете виїхати кожної хвилини?

— Авжеж.

— Тоді чудесно! Тоді можна вже думати й про підводу.

— Замовити не важко. Юнаяков обіцяв відвезти, коли захочемо.

— Це гаразд. Так коли ж тоді, завтра?

— Позавтра, я думав.

Художник глянув на годинник.

— Так. Уже дванадцята минула. Так що це вже фактично і є завтра. У такому разі ми на Алтай ще дві ночі й один день.

Підчас того, як інженер і художник спокійно розмовляли за чаркою вина, на подвір'ї інтернату з'явилися дві підозрілі особи. Вони пролізли через діру, яку тільки вчора хтось виламав у паркані, і обережно підійшли до хати, де мешкав інженер. Один із них взяв з-під паркану кола і підпер ним двері знадвору, другий такими самими колами попідпирав віконниці на вікнах. Кілька хвилин вони ще покрутились біля дому і зникли у тій самій дірі, якою увійшли. Собаки нового ще не було, а старий, що з часів останньої пожежі ходив із сторожем, вірний друг його, згинув учора, не знати з якої причини.

Глянувши ще раз на годинник, інженер встав, щоб іти додому. Але раптом якесь незрозуміле сяйво вдарило у вікно. Гість і господар не надумуючись вибігли надвір. Тут вони почули людський крик, що вилітав із подвір'я інтернату. Це був крик сторожа. Інженер пізнав його голос відразу. У тому ж місці, звідки вилітав крик, стояв вогняний стовп і хмари чорного диму. Небо покрила червона заграва і освітила околиці гори.

— Це ви горите, — сказав схвильований художник, — я забув сказати. Йінечі була і радила стеретися, бо на нас є змова!

Інженер стояв, як закам'янілий.

— Чого ж ви стали? — збудив його художник, — біжімо!

Інженер і художник, голосно кличучи на рятунок, побігли на пожежу.

*

Поки приятелі добігли додому, він уже весь стояв у вогні. Дах провалився і крізь чорний отвір бухало червоне, безпощадне полум'я. Воно шуміло, сичало зловіще, як стадо тисяч гадюк. Червоні вогняні язики висувалися на всі боки, шукаючи, кого б ще лизнути, і, не зустрівшись нічого, лизали чорну ніч. Раптом, як на зло, подув ранковий вітер. Виповз із мокрої білої Катуні, як вуж, підповз догори і дунув у вогонь. Вогонь стрепенувся. Чорний дим заklubився хмарами і, відділившись від полум'я, полинув під небо. Раптом загуло щось, затріщало, звуглілий дім розсипався, як паперова коробка, якої стіни не витримали внутрішнього натиску.

Полум'я весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дме. По стіні, що проти нього, побігли вогники, як морські хвилі. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щурі, побігли на покрівлю. Чорна, стара покрівля вмить зацвіла вогняним квітом.

Купа жінок і чоловіків, що повибігали з найближчих хат у самих сорочках, босі, так, як спали, підняла вереск. Художник та інженер бігали, як божевільні, метушились, організували рятувничу дружину, закликали до роботи, але безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, але вода в такій кількості була лише каплею в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвін на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпучливі звуки полинули в село бла-

гати рятунку. Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці. Вийшовши, довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу. Прибігли й дачники, що в великій кількості залишилися ще, поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, зваблені полум'ям і загравою, прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Інженер zorganizував рятувничу дружину з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він знав, що з ними багато не зробить. Видавши відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь рятувати машини, ремісничі знаряддя, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень. Удвох із художником виносили вони швальні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибіг Іван Макарович і Таня. Тепер стало відрадніше. З'явилося двоє активних людей. Інженер поставив зараз Івана Макаровича на місце — захищати від вогню клуб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. За кілька хвилин появилися на даху місцеві учителі, секретар аймацької ради, секретар осередку і кілька юнаків. Вони на команду інженера накрили ряднами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви. Інженер улаштував ланцюгову подачу води з Катуні. Він вишикував дві лави з чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідти порожні верталися через руки жінок.

Таня брала в рятувковій акції найактивнішу участь і рівночасно стежила за героїською роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму вони бігали, кричали, видавали розпорядження, і всі їм корились, усі їх слухали... Тільки через них вогонь даліше не пішов, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли до тла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер вирішив піти спочити. Цілу ніч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав він у художника, бо його постіль, одяг, як і всі роботи, крім записів, що були з ним, пішли з димом. Він пильно шукав художника, але того не було ніде.

„Невже він сам пішов?“ — подумав інженер, і втомлений поплентався до його квартири. Народ уже порозходився, залишилася тільки група сторожів і молоді, яка дбала за те, щоб огонь не перекидався даліше. У хлопців появилися заступи, лопати, і вони згортали вугілля і недопалені бальки на купу.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що ввлицю

пішли вперед дві постаті: жіноча й чоловіча. В них він легко пізнав художника і Таню. Побачивши їх разом, здивувався не мало, бо після оповідання художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

„Бідна Таня, — погадав він. — Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще шукає від нього? Ще порції брехні? На це він не поскупиться”.

Йому було досадно на художника. Навіщо було починати, заходити так далеко, коли не було ніякої гадки бути разом, коли там, у Москві, чекає друга.

„Не може бути, щоб він не обіцював їй нічого. Не може бути, щоб вона не пам'яталась і йшла на все, не маючи ніяких перспектив. А може, він розпалив її дівоче серце і воно згоріло для нього?...”

Він раптом пригадав тьотю Грушу, і йому стало досадно й на себе.

„Я не винен, — виправдувався він перед собою. — Тут справа цілком інша. Це інтригантка, яка шукає тимчасової розваги, якій потрібний був „дачний муж”. Правда, вона була б не від того, щоб його затримати на довше, але зірвалось...”

Думки ворухилися мляво, як і ноги. Він насилу доплетався до дому художника, умився і ліг упоперек ліжка. Він аж тепер почув страшну втому в усьому тілі. Очі злипались, його морозило від невиспання і втоми.

Встав, щоб узяти пальто художника, і заточився, як п'яний.

Накрившись, почав дрімати. Йому марилися недавні події. Перед заплющеними очима палахкотів вогонь, клубився дим, гинули в огні його пляни... Ось він бачить як береться вогнем його валізка, а з неї повзуть і в'ються струмки диму, як гадуки.

„Уся робота пропала” — думає крізь сон інженер. А з диму виринає злорадна постать тьоті Груші і каже: „Відкинув мене, як щось непотрібне, а я могла врятувати тобі все. Послухав би, поїхав би зі мною і цього б не було...”

„Пропало” — знов каже він тьоті Груші, але чує, що краще, що все згоріло, ніж він мав би їхати з нею.

— А може, ще не все пропало? — чує чийсь голос над вухом.

Він зривається, розплющує очі і бачить перед собою художника. Серце б'ється сильно, мало не вискочить.

— Ви б роздягались і лягали по-людськи, — каже художник.

— Вставайте, ми вдвох примостимось якось.

Інженер встає покірно, як заспана дитина, і сонно виправдується:

— Я не чув, коли ви ввійшли, — каже скулившись і дрижачи від холоду.

— Тут був Іван Макарович. Хотів запросити вас до себе на ніч, але я сказав, що ви заночуєте в мене. Завтра вони прийдуть вас потішити.

— Хто „вони“? — не розуміє інженер.

— Таня і її батько.

Інженер дивиться непритомними очима і ніяк не може зловити думок.

— Ви помирились? — питає він, сам не розуміючи, чи запитав упопад.

— Як вам сказати? — відповідає Ломов. — Не помирились, але вона, видно, не може довго гніватись, має ще якісь надії, а може...

Художник щось нудно розказує, а інженер не може дочекатись, коли він скінчить.

— Завтра розкажете, як виспимось, — перебиває він і чує, як проти його волі злиплися повіки. Він пробує ще раз розплющити їх, але даремне.

Через кілька хвилин вони обидва хроцди на всю хату.

*

Перед вечером прибув до Чимала слідчий із кількома кінними міліціонерами з Улала.

Іван Макарович, побачивши військові коні перед ай-мацькою радою, поспішив туди.

Слідчий, той самий, що збирав недавно покази на доктора Теміра, сидів стомлений на кріслі, покурюючи цигарку, міліціонери ж сиділи на довгому ослоні під стіною і ліниво розмовляли.

— Ви знов у нас? — сказав Іван Макарович, простягаючи руку слідчому. — З приїздом вас!

— Спасибі, — відповів втомлено той. — Погано ви стареєть, Іване Макаровичу. Колись цього у вас не було. Іван Макарович зіщулився. При чому тут він?

Привітавшись із слідчим, Іван Макарович поздоровкався до міліціонерів і сів на вільний стілець.

— Що у вас тут твориться? — спитав, усміхаючись слідчий. — Це ж нечувана річ на Алтаї. За п'ять літ моєї служби в Улалі це другий випадок, коли виїжджаю в подібній справі і все до Чемала. Ваші дачники ще не поїхали? — спитав по хвилині.

— Збираються їхати. Я радий, що жарешті доказана невинність нашого дорогого доктора Теміра.

— Ми не сумнівалися в його невинності — сказав слідчий.

— Все ж таки ви його взяли.

А що ж він міг зробити? — Після показів тієї дами він мусів його арештувати, але ж його негайно випустили, цебто перевезли до цивільної лікарні і оточили найбільшими стараннями і найніжнішою опікою

— Він уже одужав?

— Цілком. Довідавшись про пожежу, хотів навіть їхати з ними. Але лікарі затримали його ще на кілька днів.

— Уже так? Значить, стан здоров'я цілком задовільний?

— Не турбуйтеся — майже цілком. Є ще маленькі рани, але ж ви знаєте, що рани від опіків дуже повооді гояться. Ви були підчас пожежі? — спитав.

— Був. Коли б не дачники, згоріло б усе. І школа, і клуб. Тільки через них ці два будинки вдалося відстояти. Можна сміло сказати, що це вони їх врятували.

— Що ж згоріло?

— Учительський будинок, де мешкав інженер, і майстерня.

— Все це через нього сталось, промовив раптом старий алтаець, що непомітно, мовчки сидів у кутку і, здавалось, не звертав уваги на розмову. Був це чисто одягнений дід, з молодими проникливими очима. Очі присутніх звернулись до нього.

— Чому ви так думаете? — спитав слідчий, зацікавлений дідом.

— Його не люблять, — сказав дід понуро.

— Хто не любить?

Старий зам'явся.

— Алтайці не люблять.

— Які алтайці? Хто? Не можете назвати, хто саме?

— Усі не люблять — і старі, і малі.

— І ви теж не любите? — спитав лагідно слідчий.

Дід зразу не відповів. Він кляв себе за те, що почав цю розмову.

— Мені байдуже, — сказав по хвилині.

— За що ж не люблять цих дачників алтайці? — почав несподівано свою роботу слідчий, радий, що є вже за що зачепитись.

— Не знаю певне, — бевкнув старий.

— Як то не знаєте? Ви кажіть, що люди кажуть.

— Люди різне кажуть, — почав він, оживившись, ляманою російською мовою. — Одні кажуть, що росіяни хотять знов заселяти гори, а нас вигнати звідси.

— А другі?

— А другі... що вони хочуть копати золото в горах.

— А ви цьому вірите?

— Як не вірити? Самі бачили, є свідки, що бачили, як той, що жив у спаленій хаті, ходив по горах, щось міряв, чогось шукав.

Слідчий радів, що без зусиль знайшов свідка, а, може, і замішаного в це незвичайне злочинство. Покази діда він старанно почав записувати і тим увів діда у велике заклопотання. Дід не рад був на себе за свою говірливість і вирішив мовчати.

— А на що ж вони спалили будинок, добро народне, вони ж хотіли школу спалити і позбавити сотні дітей змоги вчитись, вони спалили майстерні, де вчилися діти алтайців. Не скажете, чого це так?

— Не знаю, — буркнув алтаець.

— А не знаєте, хто це зробив? Хто брав участь у тому чорному ділі?

— Не знаю, — бурчав глухо алтаець і встав з лави, немов закриваючи тим дальші дискусії.

— Ви арештовані, — сказав несподівано слідчий.

Один міліціонер устав із лави і підійшов до діда.

— За віщо? — схопився старий.

— Це ми вам потім скажемо. Відведіть його до другої кімнати, — сказав до міліціонера слідчий, а ми допитаємо ще декого.

— Хто він? — спитав слідчий у секретаря, як тільки алтаець вийшов.

— Наш місцевий багатій. Він тут заходив лягаться за неправильно наложений податок. Син його — бувший повстанець, що воював колись із Кайгородовим проти червоних. Може, чули? Тріш його ім'я. Чоловік не дурний і проворний. Йому пальця в рота не клади — відкусить, хоч і зубів не має.

— Пішліть негайно за сином! — розпорядився слідчий.

Тільки секретар вийшов надвір, щоб післати за Трішем, як до кімнати ввійшли інженер і художник. За ними післали були раніш.

Слідчий радісно привітався з ними і просив сідати.

— Чув про ваші подвиги, — сказав він весело.

Інженер приязно всміхнувся.

— Це майстер доказував чудес, — показав він на художника.

— Обидва герої, — поспішив Іван Макарович, — їм ми завдячуємо те, що виїїліла школа й інтернат.

— Але, мабуть, і пожежу нам завдячуєте? — спитав інженер.

— Чому? — здивувався слідчий.

— Ясно чому! Не будь нас — не було б і пожежі.

— Я гадаю, що підпал зробив не чемалець, — сказав слідчий, запалюючи цигарку. — Як ви думаєте? — моргнув він на інженера.

Тут важко було сказати, чиї здогади правдивіші. Інженер погоджувався із слідчим, але не зовсім. Він певний був, наприклад, що підпалом керував хтось із Чемала. І за це він міг би голову дати. Йому, як не тутешньому мешканцеві, важко сказати, хто саме, але що такий чоловік тут є, нема сумніву.

Слідчий дивився на Івана Макаровича.

— Ось хто, — сказав він, коли інженер скінчив, — ось хто знає. Ви, Іване Макаровичу, нікого не назвете з таких підозрілих?

Але Іван Макарович заперечив. Він не знає і не догадується навіть. Як прийде Тріш, його можна випитати, він певно щось скаже.

— На нього є підозріння? — спитав слідчий.

— Не то що підозріння, а чоловік він якийсь непевний.

— Я маю деякі відомості, — сказав художник, що досі мовчав.

Усі здивовано звернули голови до нього.

Художник розповів, що йому сказала Іїнечі. Він не назвав її імени, а сказав, що за селом, куди він вийшов прогулятись, підїхала до нього верхи якась дівчина чи жінка і веліла берегтись. Він пригадує, що бачив ту жінку в Аносі.

Повідомлення художника справило велике вражіння на всіх.

Як її ім'я і хто вона, він не знав, але радив шукати вивуватідів насамперед в Аносі, а потім на заїмках, що недалеко від Аноса, бо звідти виходять усі нещастя. Він пригадав свою хоробу, напад на лікаря і повторив ще раз попередження Іїнечі. Художник говорив обережно, не називаючи нічийх прїзвищ, але більшість прислухнїх зрозуміла, про кого йде мова.

— Треба просто їхати в заїмку й арештувати Натруса,

— вирішив слідчий. — Це не завадить, і я певний, що помилки не буде.

У цьому ніхто не сумнівався.

— Прихопіть і Мабаша за одним заходом, — сказав художник. — Це теж рідка пташка.

Іван Макарович тепер уже певно догадався, що то за жінка приїжджала до художника, але не подав ніякого вигляду. До художника він чув нехіть і певну ворожість за власні кривди, за кривди, заподіяні його дочці. Учинок Натруса він безперечно вважав за шкідливий і ворожий, але його боліло те, що саме художник видав його. Та ж такі, як він, первопричина всіх безпорядків, а він допомагає карати за них людей, жорстокою рукою мстяться за себе.

Коли секретар увійшов до кімнати, всі вичікуюче глянули на нього.

— Нема Тріша, — сказав він. — Недавно кудись поїхав.

— Значить, утік, — сказав слідчий. — Тепер нема сумніву, що дід у спілці з ним.

Написавши протокол із свідченням художника та інженера, слідчий встав і почав складати папери.

— Вечерком, як смеркне, ми виїдемо в Анос. Погодуйте ж, товариші, коней, — звернувся він до міліціонерів.

Корм для коней був приготовлений заздалегідь, і міліціонери вийшли надвір із секретарем. За ними подався Іван Макарович.

— Ви скоро виїжджаєте? — спитав слідчий, коли вони залишилися утрюх.

— Ми з майстром їдемо завтра, — відповів інженер.

— Жаль.

— Ми вже вам більше непотрібні. Що ж ми вам більше скажемо?

— Подивилися б завтра на вашого ворога.

— А ви думаєте, що завтра його зловите?

— Я певний.

— А я навпаки.

— Почекайте — побачите.

— Ми вже краще почитаємо в газетах, — сказав художник Ломов.

Вачучи втому на лиці слідчого, приятелі попрощалися з ним і вийшли надвір.

— Завтра неодмінно треба виїхати, — промовив художник, опинившись за дверима.

— Чому саме завтра?

— Сьогодні почнеться погоня за злочинцями, і вони будуть так зайняті собою, що не зможуть напасти на нас у дорозі.

— Майстер боїться, як бачу. Ви думаете, що вони нападуть?

— Без сумніву. Не могли ж вони покинути розпоча- того діла, що так до речі не вдалось.

— А мені це не прийшло на гадку.

— Отут то ваша безпечність нічим немотивована і не- потрібна, ваше ризикування життям. Так що не треба про- пускати нагоди, а краще зайдімо до Юнаякова, хай завтра везе.

Інженер погодився без заперечень.

— Тепер мені вже тут нічого сидіти, — сказав він, при- гадавши, що тут він уже нічого не має. Не то що даху над головою, але й зайвої сорочки.

— Тим більше, — ухопився художник. — Їхати не- гайно.

— А досадно, — сказав сумно інженер, — скільки пра- ці пропало!

— Вам уже відпала охота сюди вертатись?

— Вернусь.

— Та що ви?

— Початого діла не кину. Може, і з вами тут поба- чимось?

— О, ні. Я вже маю досить.

Приятелі спинились перед домом Юнаякова.

*

Кам Натрус сидів у своїй юрті, насуплений, суворий, як голодний пугач. Огонь, що палахкотів на середині, освічу- вав його грізне обличчя. Малі блискучі очі встромились у одну точку. Він, здається, не помічав свого гостя, що ску- лившись сидів боком до вогню. Коли б він не рухався і не дрижав, як мокрий пес, можна б було гадати, що це просто купка лахміття, накрита круглою шапочкою, з-під якої ви- глядає чорна тоненька кісочка, як корінець засохлої петру- шки. Але він увесь час у русі. Він шморгає носом, пихкає маленьку люлечку і зітхає, а кісочка за кожним його ру- хом підскакує на згорбленій спині. Огонь нарешті припікає в один бік і гість повертається до нього передом. З лахміт- тя визирає маленьке, жовте, зморщене, як печена ріпа, ли- це, довгасте, віспувате, без заросту, із скісними, широко розставленими очима, що зосереджено дивляться в мідяну люльку, як сорока в кість.

Кісочки не видно було тепер, але так само, як вона, дрижить кілька волосків, що, казна для чого, примостились на самому кінчику бороди.

Чоловічок тільки на вигляд такий байдужий, а насправді, він думає: він сильно хоче, щоб кам перший відновив перервану розмову, бо самому страшно, а кам мовчить уперто і, дивлячись на обличчя його, здається, що він не заговорить ніколи.

Гість, мабуть, те саме чує, бо раптом сильно метушиться, скимлить, як змерзле щеня, і з очей йому капують сльози.

— Поможі, — скрипить він жалісно, як немазане колесо, і дивиться в очі покірно, щеням.

Кам зустрічається очима з його поглядом, змушує ними гостя спустити очі і сам поглядає на нього згори довго, з обридженням і призи́рством.

Гість в'ється під камовим поглядом, як вуж, приду́влений палицею.

— Поможі, — благає він.

— А ти помагав мені? — питає кам.

Він цідить кожне слово крізь зуби, як сир через густий мішок, і слова розбризкуються, як краплі сироватки на дні миски. Чоловік дрижить від них.

— Чим же я міг допомогти? — молить він. — Знаєш, який я бідний?

— Раз бідний, так мовчав би. А то ні, і йому треба своє слово сказати. А як припекло, то прийшов? — Нечиста свиня.

— Я ж і не казав нічого такого. Я казав, що бідному нема чого багатів підтримувати, що ситий голодного не знає, а про вас, хай мене Ерлік скарає, не казав ніколи нічого?

— Не казав?!

— От, щоб я з цього місця не встав, — клявся гість.

— Вилікуй, — почав знову молити гість. — Один він у мене на світі. Хто догляне мою старість? Вилікуй і бери, що хочеш. Буду тобі служити вірно. Що хочеш зроблю.

Кам кинув на вагу сказане, — переважило. Подобалось йому. Був задоволений, що має нову жертву в руках, але відразу не хотів цього показати.

— Ти погана людина, — сказав він повагом, несподівано для гостя. — Ульгень віддав тебе Ерлікові, а Ерлік не хоче нічого зробити для тебе.

Слова кама ще нижче прибили до землі згорбленого чоловічка.

— Обіцяй йому комя на весні, — кинув слова, як останній рятуюнок.

Кам вишкірив гнилі зуби.

— А що ж я зроблю? Дав би зараз, — немає. Усе забрали злі духи. Одно лошатко лишилось. Може воно підросте до весни, тоді й бери. Тепер, сам знаєш, воно не годиться.

— Ну, добре, — мовив кам, — попробую попросити бога, але чи вийде що — не знаю. Ерлік — бог упертий, а коли вже завзявся, то його треба довго просити. Давно твій син хворий?

— Давно батечку. Ще з весни. Щось трапилось з очима. Думали від диму, але де там.

— Чого ж ти не приходив досі?

— Та я...

Старий захлиснувся, заковтав слину, і замог.

— Кажі! — наказував кам. — Я все знаю.

— Та порадили, так я повів...

— Ну що ж, поміг?

— Поміг, зразу стало легше, але треба було дальше лікувати, а тут з ним самим нещастя скоїлось.

Кам удав, що не розуміє, про що мова.

— Яке нещастя? — спитав, не дивлячись на чоловіка.

— Та, кажуть, хата зайнялась, а Темір бери її рятувати. Попікся і сам зліг. У лікарні, кажуть, тепер аж в Улалі.

— А ти почекав би, доки не вийде.

— Ой не можу я чекати, — заплакав старий. — Дитина сліпне. Поможи, врятуй мені сина.

Він раз-по-раз кланявся, сидючи, камові в пояс і повторяв свої мольби, а на брудному обличчі часті сльози вижолобили два рівчаки, до самої борідки.

Кам, видно, розм'як. Недавня суворість сповзла з його лица, як чорна хмада зі скелі.

— Лікарства готового я не маю, — сказав поважно кам, — але дам тобі раду, де його дістати і як приготувати.

Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово, як та краплини води. А кам, дивлячись у вогонь, казав:

— Найкраще лікарство на очі робиться з птаха Тас-Куш, з його крил. Треба насамперед убити цього птаха. Як уб'єш, вирвеш з його крил найгрубіші пера і настружиш у посуд. Доллеш туди масла і звариш. Як вистигне, мастити-меш очі. Це лікарство має помогти.

Чоловічок повторяв за камом упівголос кожне його слово, а як кам скінчив, він знов поклонився йому в пояс. Кам, дивлячись у вогонь, не звертав уваги на його поклони.

— Коли б це не помогло, — продовжував він, — а це може бути, бо ти вже лікував свого сина у лікаря, пускай в очі порошок: Тинь-ду-тана називається. Знаєш?

— Знаю, Тинь-ду-тана, знаю, — закивав головою чоловічок.

— Так ось порошок. Це лікарство добре. А коли б це не помогло, доведеться чекати до зими.

— До зими? — чоловічок так злякався, що навіть забув поклонитись і сидів, як поражений громом.

— До зими, — тягнув безжалісно кам, — тоді треба шукати гнізда птаха рамези, а в його гнізді бурульок. Знайдеш їх — відтаюй і пускай в очі. Ті вже і сліпому поможуть.

Заледви він вимовив останні слова, як перед юртою залопотіли кінські копита. Кам змішався і вмить зірвався на ноги, як сподожений звір, що лежав у барлозі.

— Іди вже, — сказав він до гостя, — іди і роби, що кажу, а я поговорю з духами.

Чоловічок устав і його маленька яйчаста постать покотилась до виходу, але при виході зіткнулася з Трішем. Пропустивши нового гостя в юрту, чоловічок оглянув його з ніг до голови і зник за дверима.

Тріш грізно подивився йому вслід, підждав, поки той не відійде дальше, а щоб упевнитись, що він не підслухує, виглянув за ним на двір. Та чоловічок уже далеко закотився від юрти.

Кам Натрус не спускав допитливих очей із свого нового гостя. Він не чекав сьогодні Тріша і чув, що його очі під насупленими бровами не ворожать добра. Почував, що приїзд його був недаремний.

— Чого мовчиш? — спитав кам.

— Тікай! — випалив Тріш замість відповіді.

Камові заграла на устах зла іронічна усмішка.

— Що знов? — спитав він без видимого збентеження.

— Міліція в Чемалі.

— Міліція? — перепитав кам.

Тріш блиснув очима.

— Міліція. — Не знаю, чого ти дивуєшся? Ти певне не сподівався? Через кілька годин вона приїде за тобою.

Кам зареготався аж задрижали стіни юрти, але перер-

вав сміх, зустрівшись із Трішевими очима. Очі Трішеві не подобалися камові, як і його тон. Таким тоном він із ним не говорив ніколи. Спершу він прийняв його тон і повідомлення за жарти, хоч і рідко чув його жарти. Але тепер переконався, що до жартів далеко. Тріш сильно хвилювався і на силу стримував хвилювання. Видно і йому грозило таке саме нещастя.

Кам спитав:

— А ти? Що ти робитимеш?

— І я мушу через тебе тікати, — сказав незадоволено Тріш, — а ти регочешся.

І ця завага була груба й била по самолюбстві.

— Що там таке сталось? — спитав суворо кам.

Тріш розказав, що приїхала міліція зі слідчим, що заарештувала його батька і посилала за ним, але він устиг утекти, щоб попередити його.

Кам сів у задумі на землі. Він часто смоктав люльку і густо плював у вогонь.

— Нам нічого втікати, — сказав кам, надумавшись. — Нас ніхто не бачив при цьому.

Тріш скривив губи в іронічну усмішку.

Не бачив? Ти б послухав, що кажуть у Чемалі. Ти б послухав! Ти сидиш собі тут і нічого не знаєш. Там уруси, як оси, гудуть, а наші за ними. На тебе валять усю вину за пожежі. Вони кажуть, що тобі дорого доведеться платити за майстерні, за шкоди, що ляжуть тягарем на село. !

— Чому тільки мені?

— А кому ж ще?

— І тобі.

— І тобі.

Тріш скочив на ноги.

Он як? Так винен він, Тріш, і більше ніхто?!!

Кам сидів по-давньому з підігнутими ногами, не звертаючи уваги на злість і хвилювання Тріша.

— Ти підпалив, — сказав спокійно кам.

Тріш кинув у кама дикими очима.

— З чєї намови? — просичав він.

— Ти не маленький, — сказав, не хвилюючись, кам.

Тріш заскреготів зубами.

— Так ти такий? Ти бунтував народ, підпалював, посилав на убивство, а тепер хочеш звалити вину на інших, на тих, кого ти купив своїми намовами, обіцянками? І ти хотів ще, щоб за тобою пішов народ! Ти дивувався, чому він так кволо рухається! Та він зрозумів тебе швидче, ніж я.

Він розумний, не послухав твоїх закликів. Ти мене тільки зловив і Мабаша. Тепер ти залишишся сам, бо ти боягуз. Але знай же, гаде, я порахуюся з тобою!

Тріш так близько підсунувся до кама, що цятки слини бризкали йому в лице. Кам, видержуючи його дикий погляд, мацав руками довкола себе, шукаючи ножа. Та Тріш зрозумів його рух і, поки кам опам'ятався, Тріш копнув його ногою в груди і кам повалився на землю. Поки він устав і вибіг надвір, то Тріш уже скакав конем назад.

*

Дорогою до Бійська їхала запряжена парою коней підвода, а на ній, крім візника алтайця, — два чоловіки, одягнені в європейську одягу. Попритрушувані пилом, стомлені довгою триденною дорогою, вони сиділи мовчки, похнюпившись, і немов дримали. Дрімав візник на передку і прокидався, здавалось, лише на те, щоб час-до-часу підігнати мокрі від поту коні, не менше втомлені від людей, що сиділи на возі: Був уже кінець серпня, але день видався надзвичайно душний, і сонце, хоч уже хилилося до заходу, припикало ще добре. На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більші простори неба. Дощ був немінучий, і показувало, що випаде не малий, бо цілий місяць дощу не було. Подорожні з тугою поглядали то на хмару, то на дорогу, якій, здається, не було кінця. У хмарі глухо загриміло і по землі покотилась луна. Європейці глянули враз тужно на хмару.

— Чи скоро кінець тій дорозі? — спитав чоловік у кашкеті, в якому, приглянувшись, легко можна було пізнати інженера. Питання було звернене до візника, але той не чув.

— Він спить, — сказав художник, що сидів поруч з інженером. — За три дні хоч кого заколише.

— Товаришу Юнаяков! — крикнув інженер, — прокиньтесь!

Юнаяков прокинувся, оглянувся і закліпав вистрашеними очима.

— Далеко ще до Бійська?

— Мало-мало терпіння, однако, — сказав похапки візник. — Рахуйте по стовпах: від Шульгиного-рогу до Бійська сімдесят п'ять кілометрів. Скільки в'їхали? Читай на стовпі — показав він кнутовищем на телеграфний стовп, що, минаючи їх, сунув назад.

— Шістдесят дев'ять, — сказав інженер, прочитавши загорошену цифру.

Юнаяков швидко порахував.

— Ще шість кілометрів залишилось, — сказав він.

— А доїдемо перед дощем?

— Доїдемо! Н-н-о! — крикнув він на коней, і втомлені конята, вибиваючись із сил, побігли жвавіше.

— Тепер можемо сказати, що доїхали щасливо, — промовив художник, мимоволі оглянувшись на лісок, що вони його тількищо минули. Тепер знов пішов рівний, як стіл, степ, аж до Бійська.

— Тепер ми вже дома, — згодився інженер.

— От розстанемось і, може, ніколи більше не побачимось, — сказав художник, і в голосі його забреніла якась сумна нотка, що зворушила інженера.

— Чому? Хіба то так важко, живучи в одному місті, побачитись? Зайдемо один до другого, побачимось.

— Так заходьте ж! Ви мені стали страшно рідні.

— Майстер сипле компліменти, — усміхнувся інженер. — Воно вам, мабуть, тепер так здається. А там, заглибившись у власні інтереси, швидко забудете і не згадаєте ніколи.

— О, ні! не забуду і без компліментів, ви ж не жінка.

— Та ніби. Я вірю, що тепер ви щирі. Ви одна з таких натур, що швидко прив'язуються і ще швидче забувають. Так і з жінками ви робите. Ви скоро захокуєтесь, добиваєтесь взаємности, запалюєтесь, невдачі розпалюють вас, підбадьорюють, спонукають до чиннішої дії, а здобувши „перемогу“, ви знеохочуєтесь і ідеал ваш стає вам тягарем. Я не помилився? Ви мені вибачте за дослідження вашого характеру. Може ті дослідження такі невдалі, як мої роботи в горах?

— Навпаки. Вдалі і ці, і ті. Те, що ви сказали, правда. Характер у цьому у мене убійчий, і я іноді ненавиджу себе, але що зробити? З характером родимось.

— Не кажіть! Характер виковує життя.

— Знов не я винен, а життя.

— Треба його гімнастикувати. Це повинна бути свого роду фізкультура характеру. На те ми маємо розум і при допомозі його можемо доказати чудес.

— Коли б ми були євнухами, — сказав художник, — забуваєте про „слабу плоть чоловічеську“. Ви забули про чуття.

— Буржуазні забобони!

— Це тим гірше для вас, бо значить і ви не позбавлені їх.

— До деякої міри так.

— Я багато маю товаришів, але ви якось неподібні до них.

— Чому? Я можу образитись.

— Ні, ні, будьте таким, яким ви є. Я вас не хочу образити, бо ви ніяк не заслуговуєте на це. Ви маєте у своєму характері таку масу додатних рис, що вони цілком заглушують ваші хиби.

— Не помилились, — засміявся інженер, — ні.

— Насамперед немає в вас почуття кастовости, замкнутости, чванства, тоді, коли деякі з ваших товаришів замикаються у вузьке коло своїх інтересів, люблять підлиз, прихвостнів усяких. Ви людина освічена, ви інтелігент, а цього слова так бояться комуністи.

— Ви, майстре, хватили, як кажуть, через край. Ми, видно, з вами різно розуміємо слово „інтелігент”, бо я не чув про страх перед інтелігентом, навпаки...

— Чекайте, дайте мені висловитися. Я розрізняю дві категорії комуністів; перша і найнебезпечніша — це будуть вискокчи, що напором пруть у пани. Візьмемо, наприклад, якогось червоного директора. „Робітник від варстату” — улюблений епітет до речі — хоч він може й при варстаті не стояв, але, як кажуть „парень ловкий”. Через рік дивишся, а це вже бюрократ, панок, він важно розсідає на м'якому кріслі в окремому кабінеті і грубо командує тим же робочим, хазяїном країни, не маючи його за людину, і інтелігентом, не маючи його ні за що.

— Якщо і є такий, — перервав інженер, то ж самі кажете, що його походження сумнівне.

— Так, ви ж не заперечите, що серед партійців є чимало сумнівних осіб, яких ви ніколи не вичистите, бо вони невловні.

І друга категорія комуністів: це робочі воли, що тягнуть безпросвітньо-тяжелезний вантаж роботи, фізично не в силах виконати її як слід.

— До чого ж ви це кажете?

— А ось до чого: та перша категорія, той накіп руйнує всю роботу. І справді робота повинна б швидче й успішніше розвиватись. Усі ж прийняли революцію: і робітник, хоч він ще іноді ремстає, і селянин, хоч він ніколи ні з чого не задоволений, і безсловесний, затурканий трудінтелігент. Здобутки революції великі, але хиби, хай це царська спад-

щина, не вжиті досі, а їх безперечно можна було б поконати, коли б оті поконування не проводились тими сумнівної якості людьми і не мали такого казенного характеру. Можна б згадати хоч ті кампанії, що відбувались раніш мало не щомісяця, як от, кампанії за режим економії, за зниження цін тощо, що як виникали, так і зникали, не давши великих позитивних наслідків.

— Як то не дали? Дали величезні наслідки!

— Вони могли б дати, коли б було менше шкурництва, а більше патріотизму, як у німців, наприклад. А чому нема його в нас. Мені здається, що саме та категорія абеточників, вискокчків, підточує нас. Глянеш збоку і здається, що хтось свідомо робить руйниницьку роботу і не можна чи нема сили дошукатись його. Через таких, на мою думку, і кризи щомісяця нові і яких їх тільки не було. Ви знаєте, мені їх не треба перелічувати, їх було багато. А цих криз, цих економічних неладів, жо обурюють малосвідому часть населення, цебто більшість населення, можна б уникнути. Це не розвиває, як ви знаєте, симпатій до влади, якій тиж симпатій треба. За десять років був час навчитись господарювати. Інакше хто понесе відповідальність перед поколінням?!

— Що ж ви радите робити?

— Не затирати безпартійної інтелігенції, — сказав художник. Це насамперед. Дати їй змогу працювати, довіряти їй і ще раз скажу, треба виробити в робітникові і інтелігентові більше патріотизму, це найголовніше.

— Що ж ви розумієте під „патріотизмом“? — зацікавився інженер.

— Це складна справа. Її не розкажеш у двох словах, але прошу, грубий приклад: наш робітник, пан становища, ніби господар держави, подивіться, як він працює. Він робить, аби день до вечора. Йому байдуже про якість продукції, що він виробив. І звідси крики, що все радянське погане. Німецький робітник працює інакше, він робить свою роботу так, щоб не тільки він, але його нація не соромилась за неї, щоб кожний знав, що цю роботу зробив німець. Ви скажете, що він це робить під гнітом свого буржуазного хазяїна, але мені здається, що це не цілком так. Ми мусимо виробити в нашім робітнику замилювання до праці на користь Росії...

— Але, коли прийняти мое формулювання, то ми й робимо те, до чого ви прагнете. Ми хочемо, щоб дійсний господар країни почував себе за такого. Ми ж боремось за

культурну відомість робітничої маси. Але в нас утворилася каста, чи як її назвати, людей шкурної породи, які сидять у партії ради теплого місця і їх справедливо назвала колись Таня червоносотенцями.

— Не перечу, що є такі, — сказав інженер... А ви згадали Таню. Ви прощались з нею, говорили їй що?

— Та прощався, але краще було б не прощатись...

— Слів не жалували?

Художник мовчав. Він чув велику провину перед Танею і уявляв собі її зараз заплакану, опущену, самотну, хору.

— Що ж ви їй все ж таки сказали? Невже не лишили їй ніякої надії?

Художник понурив голову.

— Які тут надії?!

— Надія велика річ, — підхопив інженер. — Скільки людей мусіло б покинути з собою, коли б не мали ніякої надії.

— Я властиво сказав їй правду. Я сказав, що напишу їй усе з Москви. Коли я почуватиму, що я люблю її, що вона мені конечна — я негайно приїду за нею. Коли ж ні, коли покажеться, що це тільки тимчасове захоплення, я теж напишу. Звичайно, я не забуду допомагати їй, коли вона приведе дитину.

— До цього, гадаю, вас змусять? — сказав інженер.

— Нехай так, але помагав би і без примусу.

— Я боюсь — сказав інженер, — що вам і не доведеться платити, — вона надто горда і знайде певне радикальний вихід із важкого становища.

— І я боюсь... Думав і я про це.

Художник сумно задивився вдаль.

— Ех! Чого вам не взяти її? Я, здається, був би страшно щасливий, коли б ви взяли її за жінку. Вона мені дуже подобається.

Художник зробив головою рух, як баский кінь, що віджене головою муху і далі хрумає овес.

— Коли б мені не та, що в Москві, — сказав він знов спокійно.

— Ви хоч любите її?

— Чорт його знає.

— Бойтесь?

— Може і так.

— А Груша?

Юнаяков, на якого не звертали уваги захоплені своєю

розмовою подорожні, аж перехилився назад, щоб краще чути розмову, що його дуже цікавила. Він, правда, не розумів усіх слів, але сенс розмови він зловив і, почувши про Грушу, хотів перевірити свої здогади.

— Це ж не те, — сказав по хвилині інженер. — А по-друге — я ж вільний.

Юнаяков був задоволений з відповіді, але художник ні.

— Оце ваше щастя, — промовив він. — А що б ви робили на мойому місці?

— Я вже казав вам.

— На той рік приїдете? — спитав раптом Юнаяков, не відвертаючи голови від коней.

Пасажири здивовано переглянулись і значуче всміхнулись один одному.

— Він чув усе? — спитав пошепки художник.

— Мабуть, усе. — Приїдемо! — відповів інженер голосно Юнаякову.

Юнаяков видно повірив, бо повернувся і дякував, киваючи головою.

— Добре, — говорив він, — ви корисні люди. У нас нема таких. Нам треба таких учених якнайбільше.

— За це ви хотіли нас побити? — бовкнув злобно художник. Але видно це до Юнаякова не стосувалось.

— Це Натрус, кам наш і ще кілька людей. Тепер він сам. Його всі опустили, як прокаженого.

— А ви вірите в камів?

— Я б то? Ні. Я не вірю. Вони ошуканці. Це там, далеко в горах, де нарід іще дуже темний, там вірять, а у нас ні. Приїжджайте до нас на той рік. Ми вам поможемо. Усі підуть за вами. Наш Іван Макарович розказував нам про вас. Ми йому віримо, він наш, алтаець.

— Гляньте, скільки може зробити тут один чоловік, — сказав художник. — Тихий, скромний, чи чув хто колинебудь про якогось Івана Макаровича? Не чув же, а він працює, і працю його видно.

— Коли б не його зоологічний націоналізм, він міг би зробити ще більше.

— Ви можете радіти, під вашим впливом він дуже здався.

— Не дуже правда, але його переробити не тяжко, цебто не дуже тяжко. А Таня казала вам що? — спитав інженер Юнаякова.

— Таня?

Юнаяков замислився і відповів аж по довгій надумі.

— Нема вже тієї Тані, що була.

— Чому?

— Не знаю.

Юнаяков усміхнувся, але подорожні не бачили.

Спускались у долину. Через кілька хвилин показалася очам подорожнім величезна, холодна Бія. Пором притягнений катером приймав вози і піших. Наші подорожні пострушували з себе порох, повиправляли пересиджені ноги і стали в чергу. За рікою, на високому березі розкинулось невеличке сибірське містечко Бійськ. Черга була невелика і хутко їх віз заторохкотів на дерев'яному поромі. Ледве вони в'їхали у місто, як на землю впали великі краплі дощу. Візник затяв коні і поки пустилася злива, вони вже були під шопою заїздного двору „Селянського Будинку”.

*

Натрус уже третій день блукав горами, скриваючись від погоні. На ніч, незаними нікому проходами, під прикриттям густих кущів, спускався він у долину і, спинившись неподалік від своєї юрти, довго виглядав, чи не покажеться з неї ворожа постать. Коли ж було тихо, він повз на животі до юрти і надслухував ще деякий час під дверима, а не почувши нічого підозрілого, заходив до середини. Тут він не сидів довго, бо могли накрити. Жінка з кожним його приходом говорила, що за ним заїжджали вже кілька разів і пильно шукали в цілій околиці. Водив їх Тріш.

Кам сердився на жінку, набирав у торбу провіанту на цілий день і знов ішов у гори. Так він був удома двічі. Останнього ж разу він набрав поживи на два дні, бо заходити так часто боявся. Тріш міг підглянути його ходи, і тоді вже без сумніву його піймають і уб'ють, бо погрози Тріша не на вітер, він знав.

Поївши холодної баранини, що він її взяв з дому, кам розлігся на моху під навислою скелею і думав над своїми невдачами, над провалом своїх замислів, а з ними і всіх обіцяних вигод. Він, що мріяв стати за проводиря народу, за другого Чет-Чалпана, опинився в ролі звичайного палія, бандита, за яким ганяють по горах, як за скаженим псом. Та найбільше мучили його погрозливі слова Тріша, тоді на прощання, і його зрада. Коли б не він, то міліція йому нічого б не зробила.

„Нова влада пустила сильне коріння”, — думав сумно кам.

Він не знав тієї влади, за десять літ він ні разу не ба-

чив її в горах. Він жив так, як жили сотні літ тому його предки, славетні ками, тримаючи в страхі й покорі весь народ, що жив в околиці. Сягнувши думкою у глибину століть, його серце сповнилось гордістю. Він був славний потомок предків. Він пам'ятає, він знає свою силу, він знає, яких вона доказувала чудес.

Кам розлігся вигідніше, немов під ним був не мох, а соболині шкіри, і думав.

„Влада для тих рабів рівнин, урусів, але для алтайців, синів гір, немає влади. Один владар тут — бог і той, що розуміє його мову...”

Але раптом він здригнувся, як від дотику холодної змії. Він сів і витер рукавом холодний піт із чола. Нова думка була гірша за змію. Кам мав себе досі за всесильного. Він знався з богами, він умів підноситись у їх сфери, він бував на розмовах з духами, він відчував їх присутність на кожному краці. Досі його боявся і слухав народ, і раптом народ зрадив, і раптом боги покинули, і раптом він, як злодій, скрадається по горах, боячись шелесту ящірки, здригаючись від шуму відірваної шишки, скриваючись від міліції — рук тисячоручої, чужої влади.

— Ерліку! — починає він молитись, але вриває молитву. — Це ж неправда, — шепоче він. — Ерлік йому ніколи не поміг! Хіба він поміг йому знищити урусів? Тих двох він не знищив навіть. Вони безкарно гуляють тепер, а він, кам Натрус, гроза околиці, ховається в горах. Нема видно Ерліка, нема Ульягня, а як і є, то безсилі!

Але нараз, неначе у відповідь, очі його сліпить блискавка і по горах прокочується зловісний грім.

Кам здригається і виходить з криївки. Його пройма жах. „Помста Ерліка” — думає кам. Він хоче знов молитись, перепросити бога за хулу, але не може. Тепер він у владі страшнішого бога, у владі жаху. Він думає тепер про рятуюнок. Тут перебути бурю — неможливо, бо коли піде злива, то залле його криївку; з навислої скелі потече водоспад, що заб'є її, занесе намулом і камінням.

Кам виходить на простір і розглядається навколо. По небу суне важка дощова хмара, швидко затаюючи рештки синіх клаптиків небес. Вона грізно клекоче від вогню, що не можучи поміститись в ній, намагається дістатись наверх. Кам бачить вогняні язики, що тут і там, ревучи, продираються крізь сіру гущу. Гір не видно. Їх до половини затаюли хмари. Раптом сліпуча блискавка і ще страшніший рев. Здається, що гори потріскають по половині, здається

єя, що в безвісті покотяться цілі скелі, здається, що ламаються півтисячолітні ліси. Сині клаптики небес щезають один за одним і на землі робиться темно.

Горами, як вуж, звивається вітер, за ним женуться менші вітри. Наткнувшись на перегороду, крутяться на місці, підносять голови догори і ревуть, як дикі марали, як бугаї до чорних корів, що важко пересуваються по небу.

Кам стоїть, як заворожений. Стоїть на місці і тільки водить безнадійно згаслими очима. З такого стану будить його велика крапля, що падає перед його ногами і робить у піску ямку. За нею падає друга, третя. Різної величини, у різних місцях. Кам притомніє, щось пригадує і починає бігти в долину. Він пригадує, що недалеко звідси є печера в скелі. Тисячу літ тому зробив її алтайський багатир, заскочений бурею в дорозі. Кам і раніше хотів ховатись і жити в ній, але зрадник Тріш знав її і міг показати ворогам. Тепер кам цього не боявся. Тепер усе живе ховається; де може, і погоня, яка б вона не була, у таку погоду горами не піде. Він біг швидко, щоб добігти, доки дощ не розмив стежки над кручею, бо тоді дістатись туди було б важче.

Біг, перескакуючи спритно, як сайгак, через коріння кедрів, що виступали з землі, як жили. Перескакував через каміння, потоки, що, здувшись, бігли шалено з гір. Дощ лив щільною, безперервною масою, шумливим водоспадом. Громи ревли, стогнали гори, здригались долини, небо спускалось до землі щораз нижче, якась невидна рука зв'язувала його з землею водяними шнурами, збивала золотими, вогняними цвяхами. Ще трохи, і небо впаде на землю, зіллеться в одно і буде світові край. Кам біжить, розбризкуючи алтайськими чобітьми воду. Його одяг промокла до тіла, він чує, як по голому тілі струмиться вода. Він кляне цілий світ, а найгірше Тріша, і міліцію, і урусів, що через них йому доводиться стільки терпіти, кляне свою долю, і біжить... біжить...

Надворі робиться щось невиносне, щось невидане, незнане. На землю сходять із чорних хмар вечір, швидче, ніж завжди, бо хмари так близько від землі.

Стомлений, вибитий із сил, Натрус добігає, нарешті, до печери. Зроблена вона в стіні стрімкої скелі і вхід до неї на висоті людських грудей. Кам став перед входом, щоб перевести дух. Вискочити на кам'яний поріг, як на коня, не було сили. Зі стіни безперервною одностайною струєю лилась вода. У хмарах час від часу порикували громи, блискавки яркіше освічували темне небо.

Кам стояв перед печерою, набирав сил, надслухував. Не був певний, що там нікого нема. Там могли бути міліціонери з Трішем і могли тільки чекати на нього. Але які не бистрі були в нього слухи, він не почув нічого. Дощ своїм шумом, каскади потоків заглушували всі звуки і тільки ревіння громів перемагало цей шум.

Набравши трохи сил, Натрус обперся руками об поріг, що виступив, як бар'єра, і вмить опинився на ньому. Постоявши одну хвилину і не почувши нічого підозрілого, зник у п'ятні печери. Ступив крок і став. Уроджена обережність не дозволяла заходити далеко вглиб. Ставши біля отвору і загородивши його до половини собою, кам почав розглядатись. Очі ще не звикли до темряви і він не бачив нічого, але враз йому видалось, що в одному кутку щось дише. Натрус стрепенувся. У першій хвилині подумав, що це він сам дише, але, затаївши дихання, переконався, що ні, що тут щось таке є. Відрухово ухопив за ніж.

— Хто тут? — крикнув він, не пізнавши свого переляканого голосу.

У відповідь щось засопіло і камові, як стогін, зірвалось з уст: аю...

Це був справді ведмідь. Кам бачив його тепер докладно, і йому видалось, що аю готується до нападу. Але переляканий ведмідь цього не думав. Він заліз сюди перед бурєю і, побачивши небажаного приходька, хотів просто звільнити йому місце, та кам, перелякавшись, стояв, як прирослий до стіни, біля отвору і, заслонивши його до половини собою, не дав аю свobodно пролізти. Ведмідь мусів прийняти виклик. Великий, косматий, як копиця сіна, звівся на задні лапи і посунув до кама. Цей уже чекав спокійно. Він зрозумів своє становище і уявив хід боротьби, що через хвилину мала початись. Присів, уп'ялив очі у ведмедя і, як тільки аю наблизився до нього на два кроки, кам скочив ураз йому назустріч і, поки ведмідь опам'ятався, ніж кама по дережално був у його нутрі. Ведмідь довго, протяжно зойкнув, але не звалився з ніг. Кам не потрапив у серце. Ударивши ведмедя, кам кинувся вбік, але аю зачепив його лапою і, здерши шкіру з тімени, повалив на землю.

Минуло пів хвилини страшного напруження. Пристрасті розгорялись у людині і звірі.

Кам не почув болю зразу. Він зірвався з землі, скочив, як вуж, і завдав ведмедеві другий удар. Ніж пройшов легко, послизнувшись по ребрах, але серця знову не зачепив.

Аю заревів від скаженого болю і кинувся на напасни-

ка. Тепер він переходив у наступ. Він зайшов від виходу до печери. Кам підскачив і хотів вдарити ведмедя втретє, але в темряві не розрахував і полоснув ведмедя по черепу. Ніж відскачив, зробивши на голові криваву борозду. Від удару кам подався вперед і, поки зрівноважився, ведмідь вхопив зубами його руку і розтросив її, як тріску. Тепер кам завив з болю. Рештками сил він четвертий раз пхнув противника ножем і впав на землю. На нього з передсмертним стогоном звалився мертвий аю...

З двох теплих джерел випливала кров і творила один червоний потік.

*

Умите вчорашньою зливою, з-за гір виходило сонце і освічувало трудний шлях кільком людям, що з великою обережністю посувалися стрімкою гірською стежкою. Попереду йшов чоловік в алтайській одежі, а за ним чотири чоловіка у військових уніформах із рушницями за плечима.

— Гей! — далеко ще там? — спитав чоловік, що плентався з самого заду, важко сопучи від незвички.

— Тихо! — гукнув передній, що йшов зараз за провідником, з рушницею наготові.

Тріш, — а читач певно сам догадався, хто був за провідника, — оглянувся і показав на мигах, що недалеко.

Дорога була дуже важка, даремне ходження набридло і знесило всіх, і на позитивні наслідки ходження ні в кого не було вже надії.

— І сюди ми йдемо даремне, — сказав один міліціонер до другого. — Це ж гори. І кому тільки прийшла в голову гадка шукати його тут. Може він сидить за цим каменем, а ми пройшли повз нього і не заглянули? Хоч би були собаку взяли, а то й цього не догадались.

З ним мовчки погоджувались товариші, погоджувався і старший, але не міг того показати.

— Яка ж твоя рада? — спитав передній.

Той, що заговорив перший, почув із тону запитання, що і старший сам знеохотився, і це додало йому більше сміливості.

— Я сказав уже своє слово, — відповів він незадоволено, — і ще раз повторюю: треба засісти коло юрти і чекати, доки не прийде. Довго він у горах не втримається. Я певний, що коли б сиділи в юрті, ми вже мали б його в руках.

Міліціонер мав безперечну рацію, старшина погоджу-

вався, але ж не можна було нехтувати тим, що людина береться його знайти і знає, де його можна шукати.

Це не цілком задовольнило міліціонера.

— Не всякому чоловікові вірити, — сказав він, — а тим більше його спільникові.

— Колишньому, додай, — сказав старший, — не забудь, що це тепер його заклятий ворог. Він ціною своєї голови мусить знайти його.

— Не знайшов же досі, — сказав стомлений товариш.

— Не все ж зразу. На ту печеру я маю все таки великі надії.

Міліціонери говорили пошепки і Тріш не чув їх розмови, а може й чув та вдавав, що не чує. Він був зайнятий своєю функцією і, йдучи попереду, бачно розглядався на всі боки, розрізняючи своїми орлими очима кожний предмет, кожну каменюку на сотні кроків.

Раптом підніс він руку догори — знак, щоб усі спинились. Сам пішов тепер обережно, намагаючись не зачепитися за камінь чи куц, щоб не зробити шуму і не сполошити ворога. Пройшовши ще кілька кроків, став. Недалеко від цього місця була печера. Тріш побачив її вже давно, а люди, що ніколи не були тут, не бачили ще нічого.

— Ідть тепер наперед, — сказав тихо Тріш. — Рушниці наготові. Кроків за сто ліворуч у стіні є печера. Її добре було б зайти з двох боків, але обійти неможливо. Вихід один. Коли б він вискочив — втекти не зможе, уб'єш.

Узявши Тріша в середину, міліціонери почали ще обережніше скрадатись до печери. За кожним кроком їм здавалось, що ось-ось вискочить із неї чоловік, але що даліше, надії їх опускали. Печеру вже видно, залишилося заледве кілька кроків, а ніхто з неї не вискакує.

Перед самим виходом стали.

— Що робити? — спитав старший. — А що, як він там із рушницею і мірить уже в вас?

— Давай, крикнемо.

— Можна, — сказав старший.

— Гей! Хто там у печері?! Виходь! — крикнуло кілька голосів.

Але їм відповіла тільки луна, що, перелетівши безодню, відбилась від сусідньої скелі і через хвилину вернулася назад.

— Виходь! — закричали всі ще раз.

Знову тільки луна.

— Нема нікого, — сказав старший і тепер сміло пішов уперед.

Дійшовши до отвору, глянув туди і онімів із подиву. Такої картини він не сподівався бачити. Його супутники, підійшовши, теж порозкривали роти.

— Це кам? — спитав старший, ледве опам'ятавшись.

— Кам, хіба не бачиш?

У голосі Тріша звучала досада, бо перед ним лежав його ворог мертвий.

Тріш поскуб шерсть ведмежу і сказав:

— Шкіра ще не добра, шкода аю.

*

Через кілька днів по виїзді двох дачників із Чемала, вертався додому з лікарні доктор Темір. Дізнався він про їх від'їзд тільки в дорозі, від візника, і щиро радів, що їх нема вже в аїлі.

Усю дорогу бавив його візник своїми оповіданнями. Він докладно розказав докторові про пожежу, розказав, звідки взялась, що згоріло і як гасили її два дачники, описував їх геройство. Темірові не конче приємно було слухати похвали на дачників, але не показував цього і слухав, як здавалось, задоволений. Він чекав, що мова зайде і про Токпаків, та візник чомусь не згадував про них і Темір мусів нагадати.

— А Іван Макарович гасив пожежу? — спитав Темір з удаваною байдужністю.

Візник, здається, тільки на це й чекав, бо зразу ж оживився.

— А якже! Гасив, і Таня була, — відповів візник з повагою. І, немов підбравши свіжий матеріал, почав даліше оповідати. Він докладно описав, як інженер zorganizував подачу води, як через нього вдалося врятувати головні будинки.

Темірові хотілося ще чогось дізнатись про Таню, але візник про неї не говорив. Він мав стільки цікавих новин, багато цікавіших за Таню і намагався переказати їх перший, поки доктор доїде до села і дізнається там. Він оповів також про трагічну смерть кама і зраду Тріша.

Доля цих двох людей щиро зацікавила доктора. Він пригадав, як Тріш напав на нього в лісі, пригадав перший підпал будинку, де жив інженер, і зрада була йому мало зрозуміла.

— Чого він зрадив? — спитав Темір.

— Не знаю, — відповів візник. — Але добре зробив. Ками обманюють народ. Після тієї пожежі його всі стали ненавидіти. У нас були такі, що вбили б його власними руками. Чого він хотів знищити школу? Школа потрібна алтайцям. Алтайці мають учитись, щоб не були дурніші від інших народів. Розумний завжди переможе дурня.

Це були не заучені фрази. З цього темного візника-алтайця говорило переконання.

— Розумно говорите, — сказав з приємністю доктор.

Візник радів, що вчений чоловік похвалив його думку.

— Не знаю, чи розумно, — сказав він скромно, — але я так думаю. Коли б ми були вчені, нас колись не витіснили б уруси з цвітучих долин нашої країни.

Теміра дивували відповіді цього простого алтайця, йому радісно було їх чути і він у душі дорікав собі тим, що досі не знав своїх земляків, уділяв їм так мало уваги, вважаючи їх за тупих і неписьменних, а тут такі розумні, здорові думки.

— Ви письменний? — спитав доктор.

— Гей! Коли б я був письменний, — сказав гірко візник. — У тім то й біда, що про те, про що я слухаю, не можу сам прочитати. Що гарне, я міг би прочитати двічі, тричі, а так дякуй Богу і за раз.

— А кого ви слухаєте?

— А кого ж би, як не Івана Макаровича, — сказав візник, дивуючись, як цього можна не знати.

Доктор був зворушений.

„Добрий Іван Макарович, — думав він, — велику справу він робить! Хто навчив так думати і говорити того неписьменного чоловіка, сина віками туманеної нації? Що допомогла б боротьба з шаманізмом без допомоги тих чулих, добрих сівачів культури Іванів Макаровичів? Ті прості, невчені слова, що їх сіє такий Іван Макарович, входять у глибину душі, як зерна паростками в чорнозем, сходять і цвітуть буйним квітом”.

Зі згадкою про Івана Макаровича виринула в пам'яті Таня. „І Таня буде така, як батько”. — подумав доктор.

Усі думки Теміра, куди б вони не заходили, поверталися завжди до Тані.

— А Таня вже скоро їде, — сказав раптом візник, немов відгадавши думки свого пасажира.

Доктор схаменувся. Спершу не знав, чи він тільки думав про неї, чи говорив із візником.

— Куди їде? — спитав він, прибравши себе до руж.

— До себе на посаду. Вакації вже кінчаться.

Візник сказав це байдуже, а доктора Теміра стиснуло щось за серце.

„Скоро відлетить вона, як перелетна пташка, і настане така осінь, така осінь...”

Коні, почувши близькість дому, побігли швидче з гори. Горами гуляв синій вечір, по небу бігли сріблясті хмарки. Залицявся місяць до зірки. Перед кіньми біліла дорога. Віз грюкотів по камінні, колишучи мрії у втомленій голові пасажира.

„Як вона мене зустрине? — думав Темір. — Може по від'їзді того вернеться до мене? Може зрозуміє подлість його, оцінить мою відданість, безкорисність? Таню, Таню! — немов говорив він із нею. — Голівочко моя рідненька, чи притулишся ти коли до моїх грудей?...”

— Вперед! — гукнув візник на коней.

Доктор Темір широко розплющив очі і глянув уперед. З темряви виринали рідкі вогники; між ними пізнав вікна Тані. Хто-зна, що робилось із серцем? Якесь невиносима туга сидла в ньому, невимовний жаль.

Проїжджаючи біля хати Тані, доктор своїми короткозорими очима шукав її на подвір'ї, шукав її силуету в тем'яно освітлених вікнах, але не побачив. За кілька хвилин коні станули коло його дому, а доктор і не почув.

— Ми приїхали, — сказав візник, — бачучи, що той сидить без руху.

Доктор Темір устав і почав злазити з воза. Йому назустріч вийшла з юрти, шкутильгаючи, стара Тібан і він зі сльозами радості і смутку впав на її груди.

Повечерявши, доктор довго сидів на розмові з матір'ю. Вона знов розказала йому докладно і про дачників, і про пожежу, і про смерть кама, а про те, що його так безмежно цікавило, не сказала ні слова.

„Умисне не кажуть, — думав доктор. — Знають усе, бояться, щоб не ранили самолюбства. Видно, мало вже надії”.

Цього всього було забагато, він вирішив спитати прямо.

— Що Таня робить?

Мати зігнулася, як від раптового болю в спині.

— Хіба я знаю, сину? — сказала тихо. — Ти ще не забув її? Покинь її, сину. Чи мало на світі жінок, що люблять тебе? Та й що вона, та любов? Звикнеш до кожної.

— А чому забути, мамо?

— Ти ж знаєш, вона того уруса любить, того, що ти його вилікував.

— Любить?

— Та сам же ти казав колись.

— Казав. Тепер нема ж його.

— Певне повернеться. Казала Ганна Степанівна, що обіцяв приїхати.

— Обіцяв?

— Я йому не вірю, сину. Останніми часами я вже їх удвох не бачила. І не ходили разом і вона у нього не була і він до неї не заходив. Оце тільки на пожежі я бачила їх удвох. Кажуть люди, що посварились, що не прощавшись поїхав, бо, кажуть...

Стара Тібан не скінчила і слова забились у горлі, як голуби в стодолі перед нагло запертими дверима.

Баба опустила очі додолу, не зносячи погляду сина.

— Що кажуть? — спитав він.

— Нічого, сину.

— Що кажуть? — закричав доктор, — кажіть, будь ласка, я і так хворий, не можу я всім мучитись.

— Не всьому вірити, що кажуть, сину.

— Так, що ж таке, нарешті? — непам'ятався Темір.

Тібан злякалась.

— Кажуть, що вагітна вона...

Він лежав кілька хвилин нерухомо, а його мати очима, повними невимовного жаху, дивилась на нього. Йй здавалось,

Доктор Темір заточився, як п'яний, і впав на крісло, що він умер.

— Теміре! — промовила вона жалісно.

Доктор Темір підніс голову. Його мутні п'яні очі блукали по хаті, по матері.

— Що таке, що ви сказали?

Він збирав до купи думки, що враз розбіглись, розсіпались на всі боки, як курчата, що на них упаде згори яструб.

Мати мовчала, боячись заговорити.

— Мамо, — устав він нарешті, — то правда?

Стара Тібан заплакала.

— Не знаю, синочку, люди кажуть.

— Уже і люди знають?

— Не всі, сину. Сусідка, стара Делдис, повитука, казала. Вона недалеко мешкає від них, але я сама не вірю.

Він знав, що мати жалкує його і тому говорить неправду.

— Вірте, мамо, — сказав, — вірте! То правда! Те, чо-го я найбільше боявся, сталося. Тепер уже все пропало, те-пер усе пропало, усе...

Він знов упав у крісло і затрясся, як кедр, завислий над кручею, від подиху бурі.

— Заспокійся, сину, — просила мати. — Заспокійся, забудь. Знайдеш кращу.

Син був блідий, як стіна. Стара Тібан дивувалась, чо-го він так горює. За її молодих часів не горювали так за дівкою, — її брали. А що вагітна вона — хіба це горе? Си-на вродить. „Ти теж незаконний”, — хотілось їй сказати, але цього вона ніколи не скаже. Ніколи!

— Може, ти ляжеш, сину? — спитала вона тихо. — Сон — найкращий лікар хворої душі.

— Ляжу, мамо. Ви йдіть теж спати. Я ще посиджу кілька хвилин і ляжу.

Він говорив таким рівним голосом, що стара майже ціл-ком заспокоїлась. Вона погладила кістлявими руками сино-ві голову і вийшла.

Доктор радився зі своїми думками. Що його робити? Куди дітись? Коли б убити його, можна б заспокоїтись. Тільки таким способом можна змити наругу. А, може, він вернеться, а, може, забере її і зробить щасливою? Може, відкриє їй новий світ, який вона знає тільки з книжок? Чи має він право вбивати його і тим убити її щастя?

„Ти її любиш” — сверлить думка...

— Я не маю права так думати, — бурмоче доктор. — Я люблю її, мені дороге її щастя. Хай іде, хай живе, родить дітей, пестить тричі на тиждень чоловіка, хай тішиться, хай радіє... А я? А я що зроблю?...

Його голова падає на поруччя крісла, не знаходячи відповіді, бовваніє, і в ній замість думок повстає пустка. Але це недовго триває. Якийсь внутрішній клич і доктор знову тверезіє. Він устає, хитається, непевними кроками йде до шафи, витягає склянку, розв'язує з пакуночка вино і починає пити одну склянку за одною.

Стара Тібан стоїть під вікном і різь щілину стежить за сином. Вона бачить, як пустіє одна пляшка і появляється друга. Тібан закриває очі і йде до юрти.

Вставши вранці, вона бачить, що в кімнаті сина ще горить світло, хоч надворі вже давно світить сонце.

*

Доктор Темір прокинувся пізно від розмови, що відбу-валася під відчиненим вікном.

„Хто міг відчинити вікно? — подумав Темір. — Видно, мати заходила вранці і він не чув”.

Темір підняв голову і почав прислухуватися. Говорила з кимось його мати. Властиво говорила тільки вона, а хтось слухав. Розмова йшла про нього. Хто був слухач матері, він не догадувався.

— Пізно приїхав учора? — спитав нарешті другий голос.

Темір пізнав зразу голос Івана Макаровича і почав прислухуватися ще з більшою цікавістю.

— Не пізно, — сказала мати. — Приїхав, як тільки смерклося, але заснув видно пізно, бо до ранку горіло світло.

Доктор пригадав, що хотів загасити лампу, але не міг встати.

— Добре виглядає, поправився? — спитав голос.

— Поблід, бідний, змарнів, але каже, що здоров'я нічого.

Темір почав нашвидку одягатись. Він умився холодною водою, що її вже давно наготувала мати, й освіжившись виглянув через вікно. Його не бачили.

— Перший добрий, дорогий гість! — сказав доктор за спиною Івана Макаровича.

— Любий докторе! Приїхали, нарешті. Як здоров'ячко?

Іван Макарович усміхався своєю доброю широкою посмішкою і там же під вікном засипав доктора запитаннями.

— Заходьте, Іване Макаровичу, поговоримо в хаті, — запросив доктор, коли потік запитань вичерпався. Йому видалося, що Іван Макарович дуже змінився. Обличчя йому постаріло, а в чорному волоссі появилось багато сивих волосків.

„І він переживає не менше від мене — подумав доктор Темір, — бідний батько”...

Він похапки поправив постіль і поховав пляшки. До дверей стукав Іван Макарович.

Увійшовши в кімнату, він ще раз привітався з доктором і щиро стиснув його руку.

— Як же ви себе почуваете? Так пусто було без вас, я просто не знав, куди діватись.

Доктор з вигляду був цілком спокійний і навіть жартував.

— Мало дачників було?

Іван Макарович зразу якось потускнів.

— Чуже це все. Не те, докторе, — відповів з жалем, —

Ти чуєш, що він тебе має за нижчого від себе. Люди іншої раси. А як ви не кажіть, а з людьми іншої нації, ба раси, важко зжитись, про приязнь то й говорити нічого.

Доктор Темір поклав руку на його плече й глянув у вічі.

— Не кажіть. Ви ж одружилися з росіянкою і щасливі.

— Бачите, ці росіяни, що живуть на Алтаї, інакші ніж ті, що приїжджають до нас, — виправдувався Іван Макарович. — Вони вигодовані нашим повітрям, нашою водою, нашими стравами, та й у крові їх хоч дрібка алтайської крові. Їх і росіянами не слід звати. Мало в них російського. І мова в них інакша. Самі дачники це кажуть. Російські степовики, бачите, споконвічні, а це верховинці.

— Наші любі гостоньки, — всміхнувся Темір.

— Ні докторе, тих, що вже давно живуть, що тут понароджувались і батьки їх тут понароджувались, тих можна за гостей не вважати. Тих можна вважати за повноправних хазяїв. Народу в нас мало, народ вимирає. Як не важко до цього признатись, — це правда. Щоб спасти наш народ, змішання крові конечне. Нам страшний напливовий елемент. Цього нам треба боїтись і з ним усіма силами боротись, а з цим, що тут є, треба мішатись, асимілювати його, затирати його національні риси, і аж тоді можна сміло сказати, що існування нашої нації забезпечене і зріст певний.

— А напливовий елемент, страшний? — спитав з тінню іронії доктор.

Іван Макарович недочув іронії. Він так щиро був захоплений своїми думками, що не помітив її.

— Страшний, захватницький, — сказав він із чуттям, — його треба боїтись.

— Але ви його не дуже боїтесь.

— Я не боюсь? — не зрозумів іще Іван Макарович.

Доктор перестав іронізувати.

— Вибачте, Іване Макаровичу, не гнівайтесь, — сказав він дружньо, але ж ви захватників приймали в своїй хаті, годували...

Настрій Івана Макаровича помітно впав. Він догадувався, чого хотів доктор.

— Вони ж були гості, — сказав він глухо, — та й знав я, що вони не залишаться в нас і хто-зна, коли повернуться.

— Хіба не повернуться ніколи?

— Думаю, що ні.

— А інженер? Він же стільки проектів наробив, стільки наобіцяв, невже намарне?

— Той ще приїде. Це людина праці. Він мені подобається. Він не горює. Обіцяв мені прислати свою друковану роботу про Алтай.

— Яка ж це буде робота? Без даних, без матеріалів?

— Видно, що залишилося щось, крім чорноток, і в голові.

— А художник нічого вам не обіцяв? — спитав знов Темір, не дивлячись у вічі.

— Він мене знищив.

— Знищив?

— Так, Теміре, знищив. Важко про це говорити. Багато я перемучився, багато передумав, поки зважився сказати вам це, але сказати мушу.

— Що ж таке? — спитав Темір із робленим спокоєм.

— Ви ж знаєте, докторе, знищив він мені все, що я мав цінного, що все життя леліав, — мою доню.

— Знищив? Не розумію.

— Чого тут не розуміти? Ви просто делікатна людина. Ходив до неї, залицявся, влюбив у себе дівчину і — кинув. Стара історія. Оповісти її легко і слухати можна, але коли це стосується до тебе, батька тієї дитини, о, тоді це не так легко! Вам цього може й не зрозуміти, бо ви ще не були батьком.

— Ваша вина, Іване Макаровичу, — сказав доктор.

— Моя вина? — здивувався Іван Макарович. — А що ж я міг зробити? Що я міг порадити? — питав він із жалем. Ви ж знаєте, я був проти того. Просив я Таню, впливав, як міг, умовляв її, що це не поважно, що це — „невинний” жарт сильнішого, наводив їй сотні прикладів, доказів нещирості її кавалера, але що ти з нею зробиш? Серце не раб, не знає кайданів. А ще при Таниному характері. Як я гордився нею, як мені подобався цей її владний, строгий характер, живий темперамент! Я виховував її, я впоював у неї ту гордість, неприступність, стриманість, і що ж вийшло? Коли заговорило серце, розум стихився, стушувався, а наслідки? Самі бачите.

— Я ще нічого не бачу — сказав Темір. — Усе ще можна поправити. Вона побачить нарешті підлість свого недавнього божка і викине його на смітник, як полетіли вже

з багатьох юрт дерев'яні фігурки Каршита і Ханимдеса²⁸). Я не змінився, Іване Макаровичу. Я такий, як був. Ви знали і про мої почуття до Тані. Я не говорив, бо це було зайве. Ви бачили. Я такий самий. Я готов усе забути, якби тільки вона вимела його геть із серця, коли б викинула із своєї пам'яті.

— Вимела? Докторе, докторе! Не виметеш. З серця це можна, вона вже, мабуть, і викинула його, але з пам'яті?... Тяжку він залишив пам'ять по собі. Він запустив ще й інше коріння...

— Вона вагітна? — спитав Темір несміло.

— Здається.

Токпак швидко витер сльози і сів рівно, немов готуючись відбивати удари, коли б вони посипались. Але Темір не думав нападати. Він щось міркував, тер голову, спів, потім заложив на ніс окуляри і з таким виглядом, ніби збиравсь оглядати пацієнта, тихо сказав:

— І на це є рада.

— Про що ви думаєте? — спитав безнадійно Токпак.

— Я лікар і маю на це раду. Треба тільки згоди самої Тані. Покищо є ще час, — далше може бути пізно.

— Все одно її доля зламана, — сказав Іван Макарович зрезигновано.

— Не конче.

У серці старого блиснула надія, на мить, як промінчик сонця грудневого хмарного дня, як сірник у полі осінньої вітряної ночі. Обличчя його широко прояснилось, і він з запалом промовив:

— Любий! Ви беретеся врятувати її?

— Коли вона цього захоче — так, — сказав крізь стиснуті зуби блідий Темір.

Іван Макарович зі сльозами в очах обняв лікаря і щиро поцілував.

— Ви врятуєте її, ви славний, чесний. Як я безконечно поважаю вас, любий мій.

— Тільки скоро, — сказав лікар, звільнившись з його обіймів.

— Ясно, ясно, скоро. Вона вже дуже швидко від'їжджає на посаду. Вакації вже, властиво, скінчились. Вона не казала, але мені здається, що вона зволікає з від'їздом, щоб побачитися з вами.

— Мені можна буде зайти до вас?

²⁸) Каршит і Ханимдес — алтайські божки.

— Теж питання! Це буде найбільший празник для нас, старих. Заходьте якнайшвидче, обов'язково сьогодні. Я піду попереджу, переговорю з нею і матір'ю.

Він устав зі стільця.

— До побачення, любий докторе. Як ви мене, бідного старого потішили, дай вам Бог здоров'я. Приходьте ж сьогодні.

По відході Івана Макаровича доктор Темір довго ходив узад і вперед по хаті, роздумуючи про майбутню зустріч із Танею. Тепер вона нарешті оцінить його і полюбить. Він усе простить їй, усе забуде і ніколи не згадає про те, що було. Не сумнівався, що вона прийме його пораду. Бідна вона, скільки їй доведеться витерпіти, скільки вона вже натерпілась, але мукам кінець, він звільнить її від них, він, доктор Темір.

— Таки добре бути лікарем, — проказав він уголос.

Глянув на годинник. До вечера було ще далеко, але обличчя йому помітно прояснилось. Почув, що навіть хоче їсти. Ухопив кашкет і вийшов із кімнати. Ішов на сніданок до матеріної юрти, в якій не був уже так давно.

*

Художник Ломов по тижневій подорожі опинився нарешті на Московському дворці, щиро розпрощався з інженером і зідхнув щасливо.

„Нарешті подорож скінчена”.

Він із приємністю констатував, що алтайські перипетії останніх днів залишилися кілька тисяч кілометрів позаду, що муки подорожі теж позаду, і, розсівшись вигідно в новенькому таксі, наказав вести себе на Кузнецький міст, де була його шикозна кавалерська квартира.

Через кільканадцять хвилин машина підкотилася перед вказаний будинок і стала. Ломов розплатився з шофером, вийняв обережно з автомобіля картини і невеличку валізку і, м'яко коливаючись, подався сходами на другий поверх до своєї кімнати.

Увійшовши до середини, він радісно привітався з кімнатою. Усе тут було знайоме, все вигідне, все рідне; він із любов'ю поглянув на м'яке ліжко, німого свідка багатьох приемних пригод, м'які крісла, м'які стіни, обвішані килимами і картинами, очі побігли по вазах і зісохлих квітах у них.

Художник відчинив вікно і заходив по кімнаті. На меблях і всіх предметах лежав пил, бо ніхто тут з дня його від'їзду не був. Покликавши убиральницю, щоб зробила

який-такий порядок, художник швидко зайнявся собою. Втоми великої не чув і відзначив це з задоволенням: „Є ще порох у порохівницях”.

Через годину-дві він, уже викупаний, виголений, натертий одеколоном, сидів перед дзеркалом і зав'язував уже третю краватку, бо всі чогось не пасували.

„Потовстів я, — думав він, — а це мені до лица”.

Покінчивши нарешті з краваткою, він провів кілька разів щіткою по новенькому чорному піджаку і закінчив свою туалету. Про Алтай він забув уже і не хотів думати, щоб не псувати собі настрою. Він згорав тепер од нетерпіння побачити Ніну, бо боявся її. Двомісячна мовчанка його не могла пройти безкарно, і він якнайшвидше хотів прийняти кару.

Сонце сідало на спочинок, коли художник дзвонив до дверей своєї коханої. Стоячи в коридорі і чекаючи, поки йому відчинять, поглядав через мале кольорове вікно, як червоне велике сонце поринало в золотисто-блакитній емалі.

Стара служанка, відхиливши двері на довжину ланцюжка, сказала, що нікого нема дома, тільки панночка і та, мабуть, відпочиває у своїй кімнаті.

— А ви мене не пізнали, бабусю? — спитав художник.

Няня довго дивилася своїми підсліпуватими очима і, пізнавши художника, крикнула з радості:

— Боже мій! Та це ж Петрович! Скільки радості! Заходьте, будь ласка. От несподіванка!

Вона від хвилювання не могла зняти ланцюжка, а він не міг дочекатись, поки вона відчинить.

Ніна Миколаївна лежала на канапі і читала книжку. На стук до дверей поправила сукню і попросила до середини, вгадуючи тимчасом, хто б це міг бути, бо для знайомих гостей її не було дома.

Побачивши художника, якого вона не чекала сьогодні, Ніна Миколаївна зробила великі очі і сіла. І злість, і радість зійшлися разом вкрили лице густим рум'янцем.

— Ви приїхали?

Ломов підбіг до неї, впав на коліна і прилип до руки. Усе це було заздалегідь обдумане і складалось як не можна краще, бо він, як хотів, застав її на тій самій канапці, ба в такій самій позі.

— Золотко мое, я так стужився за тобою!...

В голосі звучала навіть правда, навіть щире захоплення. Цієї хвилини він готовий усім твердити, що він обожає

Її, що любив її завжди і любитиме до смерті. Але вона прийняла вирази його почуття холодніше.

— Годі, сідайте, няня певно підслухує, — сказала впівголоса.

— Він сів. Він увесь час дрижав від ненасичености, і тільки чекав, щоб ухопити її в обійми.

— Чого вона така? Не рада, що я приїхав? Ніночок! Нінок, мій любий!

— Давно ви?

— Тільки з потягу. Ледве переодягся і летів до вас, але я не думав, що ви мене так зустрінете.

Він зробив по-дитячому скривлену, ображену міну.

— А ви то, ласкавче, не чуєте нічого за собою? — спитала вона, дивлячись йому пильно в очі.

— Я?

Він витримав її погляд, але почув, що страшно червоніє, що лице горить, як облечене жаливою.

— Я не провинився перед вами, здається, нічим? — сказав він якмога спокійнішим тоном.

— А те, що ви не писали?

Ломову стало легше. Тепер він був відважніший. Коли тільки це, то ще можна витримати. Він говорив їй, здається, відіжджаючи, що з листами може бути важче. Хай вона не забуває, що це дика країна, в якій немає жадного залізничного полотна, що з того місця, де він жив, двісті кілометрів до залізниці.

— Але пошта є?

— Що з тієї пошти, коли лист іде з місяць?

— За два місяці я могла дістати два листи!

— Ну не сваріть, не треба, я так тужив за вами.

— Не видно.

— Повірте, щастя моє, я так тужив! Скільки ночей я не спав, думаючи про вас, а ви така недобра, може, й не любите?

— Ха-ха-ха! Звідки він узяв, що вона його любить? — Ніна розсміялась щирим сміхом.

Художник скорчив гримасу, і в очах блиснули злі вогники.

— Я, здається, мав деякі докази любови, — сказав він помалу, — зробивши натиск на останніх словах.

У першій хвилині вона трохи збентежилася, але зараз же вернулася рівновага.

— Це могло бути колись, — сказала, — тоді, може, я трішечки й любила, але це не значить, що люблю вас і те-

пер. Тим більше, коли ви будете так поводитись, як ось тепер. Бач, яку гримасу скорчив. Не досить, що винен, ще примхи показує. Злюка! Зовсім не люблю, ані трішечки.

— Нінуш, досить жартів. Любите і все. Я ж знаю, Ніночок!

— Звідки така певність?

— Ви ж писали.

— Ах, так? Листа мого ви одержали, а не відписали?

— Я ж швидче приїхав, ніж дійшов би той лист. Облишмо краще це питання...

— Ні-ні! Не так скоро. Я ще не знаю, що ви там робили.

— І я не знаю, що ви тут робили, але не питаю.

— Питайте, будь ласка. У мене батьки, вони знають кожний мій рух, усі мої вчинки.

— Чи всі?

— Звичайно...

— Так ви все їм розповіли? Все?

Ніна почервоніла.

— Дурник!

— Значить не все?

— Ладно. Не все. Розкажіть, що ви там робили.

— Чому ж то „ви“? Ніночка, здається, мене інакше називала? Цим „ви“ вона і мене примушує величати і її на „ви“, чи не можна простіше?

— Це не важно, ви не викручуйтесь — розкажіть.

— Дайте поцілувати хоч ручку.

— Цілуйте і кажіть.

— А більше нічого не можна?

— Не можна, сказала вам!

— Ну, не буду.

— Так що робили?

— Працював! Працював до втоми! Ви подумайте! Є мене картина: водопад у горах. Я малював її при сході сонця. Скільки ночей я мусів недоспати, щоб до сходу сонця заїхати на місце, а це не близько.

— Значить не спали не через мене, а через водопад.

— Бачите, не даєте говорити. Ясно, що через вас. Для вас я малював її. Помучився я, але за це картина — краса. А друга ще краща. „Чорне озеро“. Ви уявляєте десь на шпильці гори — озеро... Вода чорна, дика околиця...

— Котра картина моя?

— От тобі й на! Ви не цікавитесь, які вони, а чи!

— Я люблю все знати.

— Коли не любите мене, то картинками нічого цікавитись.

— А коли люблю?

— Тоді...

— Що тоді?

Вона показала свої білі зубки, і художник кинувся до неї, але вона заслонила руки.

— Стійте, стійте, ще ні...

— Чого ж ще?

— Ви мене не зраджували?

— Боже мій, з ким? Там же самі ведмеді.

— Котра ж картинка моя?

— Обидві твої, бо ти моя...

Вона розкрила свої руки як крила, і він кинувся їй на груди.

*

Доктор Темір ледве дочекався вечора і попрямував до оселі Токпаків. У кухні, що йому її доводилось переходити, він застав Ганну Степанівну, як звичайно, заняту біля печі.

Вона зустріла його зворушливо, по-материнському ніжно.

— Любий докторе, — раділа вона, — ми вже забули, які ви. Так довго не бачили вас. Здорові ви вже? Міцні?

Їй хотілось спитати, чи міцний він уже настільки, щоб перенести це горе, що його спіткало. Доктор з вигляду тримався бадьоро.

— А ви як тут поживаєте, — спитав.

— Ох, не питайте, — сказала вона пошепки. — А втім, самі побачите. Заходьте в хату, — додала голосніше.

Доктор Темір почув раптом такий страх, ніби він переступав поріг старинної святині. У лице вдарив давній приємний запах кімнати, запах Тані, що так хвилював його завжди. У кімнаті стояли сутінки. На дерев'яній скрині, покритій домотканою кольоровою плахтою, як завжди, сиділа Таня. При вході доктора вона сильно змішалась, але на щастя, цього доктор не помітив. Вона мовчки подала йому руку і мовчки опустила її додолу. Тепер вона вже не мала права трактувати його звисока, вона не мала права показувати своєї зарозумілості. Її зарозумілість була зламана. Її рознузданість занузdana, вона була роззброєна, покорена, побита. Так здавалось їй. Доктор міг тріюмфувати. Але він не думав про це. Він хотів бути якнайделкатніший, щоб не вразити її самолюбства, яке все ж таке ще не цілком

згасло. Він говорив з нею лагідно, підшукуючи делікатніші слова, звертаючи мову на буденні теми. Таня брала в розмові пасивну участь. Вона відповідала тільки на ставлені питання, сама їх не задаючи.

— Де ж знову Іван Макарович? — спитав Темір, коли розмова, така чужа і непотрібна, раптом обірвалася.

Ганна Степанівна поспішила врятувати ситуацію.

— У школі, докторе, — сказала. — Скоро початок занять. Почались усякі наради, збори. Казав, що скоро прийде, казав перепросити вас, що не зміг бути і просив почекати. Але чого ж я сиджу? Чайку поставити? Вибачте, докторе.

Вона вийшла, не глянувши на дочку, боячися зустрінутись з її поглядом. Вона не бачила молочих очей Тані, що благаючи залишитись, не відходити. Вона вийшла. У кімнаті лишилися Таня і доктор Темір удвох. Спочатку розмова не клеїлась. Доктор крадькома поглядав на її стан, але в кімнаті було сіро і він недобачив помітних змін, зате, як звик до освітлення, розглянув її зблідле лице, на якому давно погас рум'янець, і чорні смуги під очима. Це був відбиток її переживань, довгих безсонних ночей. Йому хотілось говорити, хотілось почути від неї слово, але не міг почати розмови. Опинившись з нею сам на сам, він знов почув, що він маленький, пригнечений, такий, що благає ласки, як тоді давно, коли ще вона мала над ним непереможну силу.

Таня зрозуміла доктора, вона знала, яка мета його приходу. Одна згадка і їй відразу вернулася сила, енергія, виступили як жили на руці, тверді риси її характеру, затерті через художника, через кохання до нього. Вона гордо труснула головою, як колись, і подивилися просто в очі докторові. Не витримав її погляду. Навпаки, почув, як ґрунт утікає з-під ніг, як валиться на ньому будівля, що він її будував, ідучи сюди.

— З чим прийшли, шановний докторе? — спитала Таня.

Питання було поставлене руба. На нього не відповісти — було неможливо. Доктор Темір змішався. Такого тону він не сподівався.

— Прийшов провідати вас, давно не був. Хіба вам і тепер неприємний мій прихід?

— А не лікувати мене часом, докторе? Ви, майстер лікувати.

Тон Тані набирив різких, грубих форм і примушував заняті відповідне становище.

— Передовсім ви не хворі, здається, — сказав спокійно Темір. — А друге, дозвольте спитати, що це за натяки і чого такий нездоровий тон?

— Тон? Не подобається тон? Ви не звикли до нього?

Таня засміялася штучним, вимушеним сміхом.

— Я, мабуть, забув його просто, — сказав доктор так само спокійно.

— Ви певно гадали застати заплакану, пригноблену жінку, що шукатиме вашої допомоги і заступництва?

Причіпки ставали болючі, нестерпні. Він не розумів їх і злякався.

— Звідки така думка? — боронився він слабо. — І в гадці не було, як би я смів, нарешті, так думати, з яких причин?

— А з тих причин, що вам, певно, дещо сказав мій батько, який без мого відома взяв на себе невдячну роль посередника, що він і спокутував.

— Яка ви все ж таки жорстока!

— Це не жорстокість.

— А що ж? Це, крім жорстокости, ще непростиме, брутальне, хоре самолюбство. І люди, яких ви змушуєте по-кутувати за свою посвяту до вас, люблять вас і люблять правдиво, не так...

— Як хто?!

Вона зробила гострий наголос на слові і зі злости аж встала з місця. Доктор сидів спокійно.

— Як той, — сказав він поволі, — кого ви так незаслужено любите. Думаю, ви позбавите мене прикрости вимовляти його ім'я...

— О так, я цілком зрозуміла. Так мета вашого приходу тільки провідати?

— А як не тільки провідати, то що?

— Тоді я вийду з кімнати. — Вона встала, але доктор заступив їй дорогу.

— Ви сядете! — сказав він.

Таня змірила його очима.

— Он як! Ви вже навчилися наказувати?

— Я завжди вмів. Але кохав вас, і мені приємно було слухати ваших наказів. Та з того часу, як ви потоптали мое кохання, як зрівняли його з болотом, я більше вам не слуга, я більше ваших наказів не слухаю.

Вона кинулась до дверей, але він затримав її силою.

— Пустіть мене! — крикнула.

Доктор не послухав.

— Зараз, — сказав. — Сядьте! Я тут останній раз і хочу поговорити з вами. Ви мусите вислухати мене. Ви маєте обов'язки переді мною.

— Обов'язки?! — Таня здивувалась. Вона не знає, про що він говорить.

— У вас, видно, коротка пам'ять, — сказав доктор. — Я вилікував того, знаєте? Ви пам'ятаєте нашу умову? Згідно з нею я мав право просити вас дечого. Ви обіцяли виконати все, що не переходитиме меж можливого. Пам'ятаєте? Тепер я прийшов по борг. Я прошу вислухати мене і ми розстанемось. Не згодні?

— Говоріть!

Темір закинув голову назад і думав. Вона мовчала. Важку, тягучу тишу нарушив його тремтячий голос:

— Скажу, скажу, — почав він сумно. — Такою ціною, Таню! І чому то так? За що така ненависть до мене? Завіщо? Я кохав вас, кохав до самозабуття. Я готовий був на всякі жертви. Це не на словах тільки, ні, я простий чоловік і не люблю зайвих слів. І за це я нажив собі ворога в' вас. Я став настільки ненависний, що від мене ви тікали крізь вікно...

Таня всміхнулась. Він не помітив і тягнув даліше, як сумну казку:

... І прийшов чоловік. Пустий, тупо зарозумілий панок, саліоновий лев, прийшов і зробив фурор! Заімпуновав. Зробив перелом. Заворожив. Заволодів душею й тілом жінки, що її я мав за найсвятіший ідеал, до неї молився щохвилини! Він оплював, скулів мого бога, поконав, знищив і кинув! І хто ж цей чоловік, крім усього? Ворог! Ворог національний! Чуєте? Ворог! Він руйнував віками наш край. Він розбив наш беззахисний народ, він палив наші аїли, він розстрілював наших жінок, він носив на багнетах дітей, він забирав нашу скотину, він довів край до голоду, він був причиною пошестей, що вигубили народ до решти. Він розп'яв Ал-тай!...

Доктор Темір, схвильований, спітнілий, захриплий, дивився на Таню страшними очима, чекаючи відповіді за ці страшні вчинки, неначе вона брала в них участь. Але Таня мовчала все так само.

— Отой чоловік, — тягнув він по хвилині, — прийшов удруге. Нахабний, підлий, переодягнений розбійник. Через простоту алтайців прийшов сюди непізнаний, щоб ще раз

познуватись над ними, але тонше, але болючіше. Він вибрав собі жертву і почалось... Ви бачили його в алтайських юртах? Ви бачили його там? Спитайте тих, хто був там. Він нахабно знущався над їх вогнищем, над бідною одежею, над їхніми святощами. Він заходив у юрту як завойовник, а не гість. Він мав право заглядати на жіночі прикраси, рухаючи їх руками, він мав право заглядати в їх горшки, він мав право сміятися в очі господарям із них же самих, будучи їх гостем. Він зрадник! Він тим зраджував владу, він зраджував усіх, на кожному кроці. Він зраджував, бо зрада в його крові. Він хам! Він зрадив, нарешті, вас. Він оплював вас, споганив вас і кинув, як непотрібну ганчірку.

— Не забувайтесь, Теміре! — сказала, випростовуючись Таня.

— Слухайте! — блиснув очима Теміре. — Я маю право говорити, бо я лікував його. Ви чуєте? Щоб догодити вам. Я мав убити його, а я лікував, бо ви хотіли. А тепер ви мені хочете заборонити говорити? Ні, ні. Я не випущу вас звідси! Я мовчав. Я все знав і бачив, але мовчав. Я хотів, я думав, що ви пізнаєте його, розкусите і викинете, як червивий горіх, що ви, порівнявши його зі мною, оціните нарешті й мене, але я, виявилось, був нижчий від усякої критики. Тепер його нема. Він обіцяв вам, певно, що вернеться. Але мені здається, що ви не повірите йому більше. Він не вернеться. Він має другу, чи десятки їх у столиці. Там столичні є, чи ж може він думати про дику алтайку? Так, він не вернеться! І я прийшов до вас... Не привітатись тільки, як я сказав, прийшовши, — ні, у мене була інша мета. Я прийшов вам сказати, що я... такий, як був...

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Не дивуйтесь, Таню.

Він знизив голос і дальше полилась його мова так лагідно й тихо, так покійно і ніжно, що Тані витиснула сльози з очей.

— Таню, моя рідна! Я люблю вас. І навіть тепер і після всього, що трапилось. Мені здається, що люблю вас більше, ніж любив, бо тепер ви така бідненька, така скривджена, ви так потребуєте ласки, теплого слова. Таню, послухайте мене. Будемо говорити, як люди дорослі. Я все знаю. Не скривайте від мене нічого. Я — лікар. Коли не від людини, то прийміть від мене допомогу як від лікаря.

— Яку? Про що ви думаєте?

— Не розумієте? Здайтесь з усім на мене. Поки не пі-

зно. Під якоюсь зачіпкою поїдемо до Новосибірська, ви ляжете в лікарню, вам зроблять операцію і все забудеться...

— І ви мене зможете кохати після всього?

— Я кохаю вас і тепер.

— Завіщо ж?

— Не знаю. Не розумію. У тім то біда, що кохаючи ми не розуміємо за що кохаємо.

— Це вам тепер так здається, Теміре. Але тоді, коли б я стала вашою жінкою, я мусіла б завжди боятись ваших докорів. Я мусіла б їх чекати при найменшій сварці, бо цього забути не можна.

— Ви не хочете мене й тепер?

— Я боюсь, чи зможу вас поважати після цього, бо до сі я поважала вас глибоко.

— Аж так?! Хіба за мою щирість, за мою любов ви могли б перестати поважати мене? Ви подумайте, Таню, що ви кажете?

— Я отверта з вами.

Доктор сховав голову в долоні.

— Що ж ви будете робити? — простогнав він.

— Ах, докторе, щось зробимо, не бійтесь.

— Так ви не дасте мені ні іскорки надії?

— Які я можу давати надії, коли я вже не маю їх сама.

— Що ж буде?

— Щось буде.

— Я не розумію вас, Таню. Що ви задумуєте? Це не вихід із становища. Я це приймаю за жарт, чи що. Ви маєте ще людей, що заступляться за вас у потребі. Ви ще не самотня. Ваші думки покиньте. Це безглуздя. Ви мені дозволите хоч приходити до вас, хоч порадити вам чимнебудь. Вам треба конче когось мати, з ким можна б поділитись думкою, коли не горем.

— Не доведеться заходити, докторе, я скоро їду.

— Я міг би приїжджати до вас.

— Як хочете, я не забороняю вам

Доктор засумувався.

— Ішов я сюди з надіями, — сказав він сумно, — а вертаюсь...

— Не журіться, любий Теміре. Почекайте трохи. Тепер я вам нічого не можу сказати, крім того, що вас дуже, дуже ціню, і поважаю.

— Дякую вам, Таню. Я буду сподіватись, що не зробите ніякої дурниці.

Доктор устав. Таня простягла йому руку. Він затримав її довше, завагався хвилину і припав до неї устами.

*

Художник Ломов сидів у м'якому кріслі і нетерпеливився. Кілька разів поривався читати першу сторінку нового роману, одержаного разом із гучним написом від товарища, молодого романіста, і, дочитавши її до кінця, переконувався, що нічогосінько з прочитаного не тямить. Бачучи безкорисність такого читання, Ломов відклав книжку на стіл і задумався...

За вікном гриміло місто. Дзвінки трамваїв, скрегіт коліс по рейках, сирени автомобілів, стукіт ніг на пішоходах, гамір людської мови, дзвони і рев паровика — зливалися в одну вечірню міську симфонію.

Художник не слухав пульсу міста, не чув його музики. Він увесь увійшов у себе, занявся своїми думками, бажаннями, що охоплювало, розслаблювало.

Його обличчя порою блідло, очі бовваніли, уста розхлялялись, і він тягнувся на фотелі, як кіт, витягав руки, ноги, аж хрустіло в сугавах. Переміг себе і встав. Запалив цигарку і глянув на годинник. Показував шосту годину. На вулицях горіли вже ліхтарі, хоч надворі тільки починало сіріти. Жовте світло падало крізь вікно до його кімнати.

„Запізнилась“... подумав художник. Він окинув оком стіл і задоволено всміхнувся. Там стояло все, що вона любить. Там були її улюблені рурочки з кремом, її улюблені шоколадові трюфелі, сливи, яблука, грушки, виноград звисав із вазочки-бакара, а на середині у зеленому відерці, обложена льодом, потопала пляшка шампанського. У двох кутках на мольбертах, прикриті полотном, розставлені до світла стояли картини, які вона мала оглянути й оцінити.

Кожний шелест, кожний стук на сходах примушував його серце голосніше битись. Художник схоплювався, біг до дверей але даремне. Вона все ще не надходила.

Раптом він ще щось пригадав, метнувся до дзеркальної шафи з червоного дерева і, відчинивши її, дістав флякон одеколону. Обережно зняв корок, вложив у пляшечку пульверизатор і почав перфумувати ліжку, канапу і місце, де вона могла сидіти. За хвилину кімната наповнилась її улюбленим запахом конвалії. Не встиг сховати пляшечку, як грюкнули парадні двері і через хвилину, не чекаючи дозволу, війнула до кімнати легка, як вітер, Ніна Микола-

ївна. Поки він дійшов до неї, щоб привітатись, вона звичним оком вміть окинула всю хату.

— Красуне моя, — пролепетав художник, цілуючи її руки, — ви неточні!

— Ви, може, часу не маєте? Тоді я...

— Ніно! Не будь така жорстока.

Він осипав її руки поцілунками, але вже роблено, бо від її слів запал минув безслідно. Роздягались помагав їй мовчки.

— Ви на кого чекаєте? — спитала вона, оглядаючи стіл.

— На вас же.

— Більш ні на кого? Признайтесь!

— Та ні на кого, що ви говорите?

Вона не хотіла б, щоб їх тут хто застав. Вона, зрештою, має дуже мало часу, бо сказала своїм, що йде до кіна на перший сеанс.

— Ви ж можете на перший сеанс спізнитись, не так же?

Ні, ні. Їй казали не спізнюватись.

— Ну, гаразд, про це потім. Сідайте, їжте. Зробіть мені ласку, їжте все, що любите, щоб мені не просити, бо я не вмію.

Хай він не турбується, і це цілком непотрібне, вона їсти не хоче. Хоч шампанського вип'є з охотою, але пізніше. Тепер хай він покаже картини і чим швидче.

— Вже темно, я думаю, що вони вас більше цікавлять і ви прийдете раніш.

Ніна здвигнула плечима.

— Ну, не могла ж я! Ви ж знаєте, що я ще не можу цілком розпоряджатись собою.

— Відома річ, ви всіма домашніми розпоряджаєтесь, але нехай.

— Не балакайте ж довго, покажіть картини.

Художник підійшов і зняв одно покривало. Ніна глянула і рота відкрила із здивування. Перед нею, як живий, біг по чорній, місцями замошеній, зморщеній скелі водопад. Він був так живо зроблений, що, здавалось, наповнив відразу кімнату своїм шумом, здавалось, що колихається травичка, на яку падуть бризки води, а чорна колода, умита водою, здавалось, запахла відразу лісною сирістю, порохом і цвіллю.

Художник поглядав то на картину, то на Ніну. Він бачив її захоплення, і серце його наповнювалось солодкою гордістю. Він мовчав, Ніна ж не могла добути з себе слова. Не відриваючи очей від картини, вона, нахилившись, про-

стягнула йому обидві руки. Він поспішив поцілувати їх уже з більшою ширістю, ніж раніш. Її захоплення так приємно лоскотало.

— Це буде моя? — спитала вона.

— Твоя.

— Мій!

Вона рвучко поцілувала його в уста, і до нього вернулося вмить дике бажання. Але вона знов сіла. Художник закусив губи.

— Чудова річ, — сказала вона, звільняючись з його обіймів. — Прекрасна! Я не маю слів, щоб висловити своє захоплення. Ти поб'єш усі рекорди. Знаю вже приблизно, хто і що буде на виставку давати. Бачила вже деякі картини, але такої, як це, не буде.

— Радий, — сказав художник, — радий, що нарешті догодив.

— А тепер друга, друга як називається?

— „Чорне озеро”

— Показуй, показуй!

Художник взяв покривало і з другого полотна. Він чекав ще більшого ефекту, але на цей раз жорстко помилився. Глянув на Ніну і побачив, що вона встала зі стільця, вп'ялила очі в полотно, пригнувшись, як кішка, що має кинути на миш.

— Хто ця дівка? — спитала вона холодно.

— Яка? Оця? — вдав, що не розуміє. — Це продукт моєї буйної фантазії.

— Майстре, не вдавайте дурника! Я хочу знати, хто вона.

— Хіба ви не бачите? Алтайська дівчина, яку переслідують чорні духи. Це символ...

— Ви не про символи, ви мені скажіть, з кого ви рисували цю дівчину.

Художник побачив, що його викрути ні до чого.

— З алтайської дівчини, я вже, здається, сказав вам, — промовив поважно.

— Хто вона така? — наглила Ніна Миколаївна, вимагаючи, видно, солідніших пояснень.

— Алтайка. Її імени не знаю і не цікавився, — сказав він, не скриваючи роздратування — і просто дивно, що це вас так цікавить. Хіба я перший раз оце нарисовав голу жінку? Мало їх тут перебувало в моїй робітні? Про це ви знаєте?

Та Ніну це не задовольнило. Переміна настрою художника наводила на деякі підозріння.

Так, вона знає, але це зовсім не те. На Алтаї, де нема навіть залізниць, нема жінок для позування. Хай він не викручується і скаже правду.

— Що вам казати? За гроші ця дівчина мені позувала.

— Не вірю, щоб півдика дівчина, та ще жінка Сходу, роздягалась перед чужим чоловіком.

— Я зрисував з неї тільки обличчя, а тіло я дорисував сам.

Явна брехня художника обурила її.

— Знаєте що? — сказала вона твердо. — Я не маленька і цим мене заспокоїти не можна.

Вона підійшла до картини.

— Скажіть, що родинку, цей залім ви нарисували з пам'яті? Та й форма грудей тут своєрідна. Ви дурите мене. Ви кажіть правду!

Художник стояв як приголомшений ударами її запитань.

— Що ж вам ще сказати? Я вже сказав, що пішла вона позувати за гроші. Доповню, коли так дуже хочете, що це була дівчина легкого пошибу і, щоб сказати правду, рисував я її півголу.

— Ви кохали її?

Тепер художник в свою чергу щиро обурився. Як йому сміли завдати таке питання?

— Слухайте, — сказав він, беручи її за руку. — Чого ви хочете? Ви хочете, щоб я закохався у кожну повію? Ви подумайте, що ви кажете? Ви ж не шануєте себе.

— А вона вас кохала?

— Ніколи не цікавився, але думаю, що ні.

— Тоді ви поганий психолог. Ви гляньте на її очі. Це ж очі закоханої. В них жах і безмежне кохання. Ні, тут щось не так. Ви мене обдурюєте. Ви кохали цю дівчину. Я не вірю вам!

Вона сіла в крісло і почала плакати. Художник злякався. Прикривши полотно покривалом, він побіг до неї; сліз жіночих, капризів він не зносив.

— Ніною! — просив. — Не будьте дитиною. Чого ви плачете? Смішно, їй-богу. Ви казали, що не ревнуєте, і раптом така сцена.

— Ви любили ту дівчину, тому й не писали. Ви мене обманювали. Ви, певне, і тепер кохаєте її

— Ніночко, клянусь тобі, що ні!

— Не вірю я, — плакала вона.

— Ну, чим поклястися тобі? Як доказати тобі, що я невинен? Я тільки одну тебе кохаю, і тільки тебе, мою прекрасну. Для тебе я й малював цю картину, про тебе думав, малюючи її, думав, що ти зрадиш, а ти плачеш. Я не знав, що тобі так сподобається водопад, і я хотів тобі подарувати цю. Скільки я намучився, поки знайшов ту дівчину. Там взагалі жінок гарних нема. Ця випадково заїхала туди і за допомогою знайомого, — один інженер, між іншим, залицявся до неї, — от за допомогою того інженера, і за гроші, наламав її позувати. І ще повинен тобі сказати, що цей інженер ревнивий страшно, так він сидів у моїй кімнаті під час роботи.

— Що то ще за інженер?

— Та дачник, звичайний собі дачник, що не давав мені працювати, вічно лазив до мене.

— Ти правду говориш?

— Клянусь тобі, що правду. Я не знаю, як можна було таке припускати. Я ж тебе так кохаю, золотко мое. Я так стужився за тобою, така там нудьга в тих горах, така дич, така темрява. Оцю темряву я й хотів відтворити в своїй картині. Ти дивися...

Він устав і знов підійшов до картини.

— Дивись! — сказав він, здіймаючи покривало, — ці потвори, що вилазять з води чорного озера, це водні духи Алтаю. Ці ось на березі — це лісні почвари і духи гір. Вони женуть за проблемом культури, яку символізує ця дівчина. Вони хочуть її втягнути в свою чорну воду, затопити в царстві тьми. Вона виривається, ось вони порвали їй сорочку і видно голі ноги і руки.

— Повія — символ культури! — промовила злосливо Ніна.

— Ти не розумієш. Ніхто ж не знає, що позувала така.

Ніна витерла заплакане лице і почала пудрувати щоки, забувши вже про картину.

— Чому ж ти не кажеш, чи гарна картина?

— Звичайно, прекрасна, тільки та зіпсувала мені настрої.

— Ах ти, дурненька. Тепер ти віриш?

— Вірю, — сказала вона, гримасячи.

— Так поцлуй мене разочок.

Ніна наставила йому свої накрашені губки.

— А тепер вип'ємо за картини, — сказав художник. — І за нашу любов. Добре?

— Добре, — погодилась вона, зітхнувши, як по довгим плачу заспокоєна цяцькою дитина.

Художник покрутив умикач, і кімнату залило море світла. Спустив штори на вікна.

— Покажи ще раз при світлі, — попросила Ніна.

Художник познімав покривала. При світлі картини видавалися ще кращі.

— Не заслонюй їх — хай так, я буду дивитись.

— Спершу вип'ємо.

За хвилину вистрілив під стелю корок і в кришталеві довгі чарки полився перлистий трунок.

— За картини, — сказала вона, підносячи вгору келих.

— За мистецтво!

Вони випили до дна. Художник наповнив чарки.

— Тепер за успіх! — цокнув він до її келиха.

По другій чарці Ніна почала п'яніти.

— Ще одну, — попросила вона. — Хочу впитись.

— За любов! — крикнув він.

Вони випили по третій. Ніна скривилась. Очі її посоловіли, стали вужчі, щоки взялись трояндами.

— Мені світ крутиться, — сказала вона. Він підніс її з крісла і притулив до себе.

— Приляж, — просив він.

Вона стиснула зуби і розхилила уста.

— Цілуй!

Він притиснув її сильніше і впився в її уста, підніс із землі і поніс на пахуче ліжко.

— Світло... прошептала вона, закриваючи очі руками.

Він незадоволено кинув її і побіг гасити світло...

*

Забивши камінням печеру, де лежав Натрус в обіймах ведмедя, міліціонери з Трішом спустилися в долину до коней, що паслись під доглядом чоловіка. Тріша пустили тепер вільно, не доглядаючи за ним, бо переконалися, що він говорив правду і що він щиро ненавидів Натруса. Тріш ішов собі мовчки, попихкуючи мосяжну люльку. Він думав над тим, що трапилось. Натруса не жалів, бо переконався, що робив він свою свою шкідливу роботу на користь собі, забуваючи цілком своїх спільників. Тріш пригадував, як кам говорив про Аргачі, як радив убити його, коли б він проговорився. „Він і мене міг убити, коли б зайшла яка небезпека, — подумав Тріш: — поривався ж до ножа”.

Йому замало було смерти Натруса. Він думав, ще по-

знущатись над ним, а це зробив за нього аю. „Треба буде юрту спалити, — подумав, — або скотину потруїти. Але що винна скотина?!...

Він спинився в своїх думках на тім, щоб спалити юрту і йдучи роздумував, як і коли він це доведе до ладу.

Рідке в горах товариство вийшло на безлісу полонину, звідки видно було коней. Вони порозходились по широкій долині, пошукуючи трави, що показувалася зпоміж посохлого бур'яну. Чоловік, побачивши здолу товариство, пішов зганяти коней до купи.

— Тепер поведеш нас до Мабаша, — сказав старший до Тріша, коли всі вже посідали на коней.

Тріш кивнув головою на знак згоди, ударив коня за каблукми і поїхав уперед. За ним подалася решта їздців.

Дорога вели невеличким бомом, що розм'як і ослиз від недавньої зливи. Вона нанесла каміння й ломіччя, і коні посувалися поволі, ступаючи ногами між каміння і вибої, обережно і зграбно, як кози. Коли бом скінчився і їдці виїхали на зжовклу полонину, то побачили сизі дими, навислі над широкою долиною, на якій розкинувся аїл. Ще кілька кроків — і з землі виринули верхи юрт,¹ що видавалися здалека як обгорілі пні, а деякі з них ще димились. Ще кілька кроків — і показалося ціле село, як на долоні.

Старший загону виїхав уперед і пустився гальопом. За ним поскакала решта їздців.

Мабаша вони застали неприготованого, розгубленого, про долю кама він іще нічого не знав, і поява Тріша в супроводі міліціонерів підказала йому недобре. Утекти він уже не міг, бо було запізно.

— Збирайся! — переклав наказ старшого Тріш.

— Куди? — спитав Мабаш жалібно.

— Там скажуть, поїдемо покищо до Чемала.

Мабаш одягнув кожух і безрадно став серед юрти. Йї-нечі сиділа в кутку й уважно розглядала приходьків.

— Готов? — спитав Тріш.

— А куди мене? Я не хочу до Чемала.

— Просити не будемо, — передав Тріш.

— А за що?

— За те, що підбурював народ, — сказав від себе Тріш.

— І він підбурював, — залепетав по-алтайському Мабаш до старшини. — Він і кам Натрус. Вони підпалювали, вони підбурювали народ.

Він так жалібно белькотів, що старший засміявся.

— Що він каже? — спитав старший Тріша.

— Не хоче їхати, — відповів Тріш, похопившись негайно.

— Беріть його! — крикнув старший.

Два міліціонери взяли Мабаша під руки і вивели з юрти.

Його кругла бочкувата фігура в баранячому кожусі, його велике жовте обличчя, розмальоване жахом, були такі комічні, що Ійнечі не витримала, щоб не всміхнутись нишком.

Мабаш не встиг нічого сказати жінці, не встиг і оглянутись, як його витягли на двір. Він попросив дозволити сісти на свого коня, але йому не дозволили. Його підсадили на Трішевого коня ззаду, оточили кінями і повезли в бік Чемала. Хутко зникли в ярку з очей не дуже згорьованої Ійнечі.

Коли вони в'їхали до Чемала, то Мабаш, сидючи на одному коневі з Трішем, побачив недалеко кооперативної крамниці гурток селян, а серед них Садвай, свого лютого ворога, колишнього нареченого Ійнечі. Садвай не міг дати за неї такого викупу, як дав Мабаш, і через те вона дісталася в руки останньому. Як не ховався Мабаш, його помітили, і в гуртку почулась оживлена розмова. Мабаш був певний, що мова йде про нього.

— Палій! — долетіло до його вух.

— Палій!! — крикнув голосно молодий, рослий парубок і виступив із гурту.

Мабаш ще щільніше прислонив голову до плечей Тріша, але раптом кінь Тріша став. Йому заступив дорогу Садвай.

— Дайте нам його! — крикнув Садвай. — Дайте нам палія! Ми зробимо з ним розправу.

Садвай довідався у Чемалі про пожежу, про участь у ній Натруса і Мабаша, і йому загорілися очі від жадоби помститися й познущатися з ненависного ворога. Побачивши його в супроводі міліціонерів, Садваєві здавалось, що Мабаш вислизнув із його рук, і він попробував ще дістати його.

— З коня! — крикнув він до Мабаша, але тут наїхав на нього конем міліціонер і зігнав з дороги.

У Чемалі Мабаша не брали на допит. Причетність його до змови Натруса була доказана. Його пересадили на підводу, заздалегідь приготовану, і він під ескортою невеличкого загону, покірний своїй долі поїхав, муди його повезли.

Його провозжали виклики юрби, що зібралась коло ай-мацької ради. Він розрізняв поодинокі голоси, що летіли йому навздогін. Та найболючіші були слова Садвая. Той злісно знущався з нього, називаючи найнепристойнішими словами.

— Що переказати Йїнечі? — верещав Садвай.

Мабаш совався на возі і сумно поглядав на коней, що так поволі йшли. Йому якось байдуже стало, що з ним зроблять, куди повезуть, коли б тільки швидче з цього місця, з очей цих проклятих ворогів.

Коли валка зникла з очей зібраних селян, Садвай скочив на коня і рушив з місця.

— Куди ти? — крикнули з гурту.

— Доганяти Мабаша! — відповів Садвай.

Та всі знали, що він не туди поїхав.

Уночі вже він спинився перед юртою Йїнечі. Він хотів тільки передати Йї, що бачив у Чемалі. Нарешті дочекався, коли можна побувати сам-на-сам зі своєю коханою. Садвай зайшов до юрти і вже не виходив з неї до ранку, бо було пізно, і він мусів заночувати.

*

Таня давно вже сиділа на своїй посаді і коротала довгі, безпросвітні дні безконечного чекання. Чекала вона вічно на поштаря, хоч знала наперед, що він появляється на селі двічі на тиждень. З яким тремтінням вичікувала вона хвилини появи його, і коли він приходив з порожніми руками, Йї обривалося щось у нутрі, немов серце відривалося і падало додолу з зойком, як камінь. В Йї душі, в Йї грудях було тоді пусто, порожньо, мозок переставав працювати і не було ні думок, ні бажання, нічого. Заточуючись як хвора, йшла вона до своєї маленької кімнати при школі і там, запершись, просиджувала самотня довгі, тужні вечори. Ніхто ніколи не бував у неї, ніхто не довідувався. З усіма товаришками пірвала зв'язки, бо Йї здавалось, що всі з неї сміються, що всі бачать, як росте Йї живіт. Тані здавалось, що й діти сміються і показують пальцями. Коли б хоч вийти кудинебудь, побродити, як торік, а тут дощі щодня лили, не вгаваючи ні на хвилину. Здавалось, вони ніколи не перестануть. Земля, гори, ріки так переситились ними, що коли б із змар, що завалили все небо, перестало лити, то гори почали б виливати зайву воду, блювали б як п'яні. Один мороз міг припинити зливу, але на нього була надія не скоро. Дні, а головню вечори тягнулись такі безмежно довгі, що нічим їх не можна було скоротити. Не помагали

і книжки. Читала вона цілими довгими годинами, але й ті кінець-кінцем перестали задовольняти. Нераз сяде вона до книжки, очі бігають по чорних рівних рядках, а думи лизнуть далеко, в ніч. „Хоч би доктор навідався” — думала вона нераз. Але чого ж хотіти після тої останньої зустрічі? Що вона йому сказала? Чим заплатила за його доброту, за його відданість, за вірну правдиву любов? Нічим! Вона не знайшла для нього жадного теплого слова, бо все забрав той. Усе. Всю душу, все тіло, всі мислі, бажання, всі теплі слова, пестощі, все. І другому нічого не лишилось.

„Боже мій, — думала вона. — Невже він не напише? Невже він забув таки на віки? Невже в ньому не пробудиться хоч почуття обов'язку? Він же залишив зародок своєї дитини. Він знає про це. Він не вернеться, я знаю, але чому не напише?”

Вона казала собі, що не вернеться, вмовляла себе, але якийсь малесенький закуток її мозку порушився, заперечував, дражнив, казав: „А може вернеться?...”

І вона жила тією нужденною надією, що ніколи не мала вбратися в тіло, що мала згинуті надією.

„Коли б умерти, — тужила Таня, — коли б заснути і вже не встати”... І тоді робилося страшно. Сама не знаючи чого, боялася залишатись у кімнаті і, накинувши на себе тужурку, прикривши голову хустинкою, вона вирушала в дощ, у ніч, до юрти свого діда; старого Токпака — ночувати. Токпаки були єдині люди, що нічого не знали, що боготворили її, раді зробити все, що знали, що могли, щоб потішити свою внучку. Стара бабуня садовила її біля вогню на м'які шкіри, годувала найкращими присмаками, а дід здійсмавав топшур і бренькав на ньому, розказував про минуле.

Старий Токпак славився на всю околицю своїми оповіданнями. Це був поет, боян народний, яких мало тепер залишилось на Алтаю. Він розказував старинних билин про давніх героїв, мітичних багатирів... Про них наслухався він із дитинства від свого батька, також славетного тульчі і по його смерті став собі співцем. Замолоду він здобув велику славу на цілий Алтай. Та й тепер, хоч старий і немічний, коли був у настрої, розказував молоді, щоб та несла його поєми дальше, в нові покоління. Таня колись заслухувалася ними. Вони розбудили в ній те національне почуття, що досі не вгасло, розбудили патріотизм, любов до рідного краю. Вони то зробили з неї алтайку, готову життя покласти за свою чудову країну, за свій убогий, забитий, усіма забутий, у гори закинтий народ...

Був вечір. Дощ ішов рівний із самого ранку і досі не перестав, ані не зменшився. По шибках били колючі краплі і пливли додолу, як сльози. Давно вже плачуть вікна, ще з того часу, як вона приїхала сюди.

Таня дивилась на вікна, бачила, як краплі зливались в одну і текли струмочками додолу. По горах ходив вітер. Давно він не лягав на спочинок, ще з того часу, як Таня приїхала сюди. Цей вітер був страшний. Таня боялася його. Удень так-сяк, а ввечері він ридав, свистів у комині, плакав, як дитина... Таня з жахом прислухалась до його голосіння, бо в ньому вчувався її дійсно плач дитини. Їй увиждалось маленьке рожеве тільце, беззубий ротик, малесенькі ручки з довгими нігтиками, вона чула її писк, бачила її блакитні очі...

Таня сиділа перед пічкою і вдивлялася у полум'я. У хаті було темно, і тільки маленькі жовті плямки, як метелики, бігали по стінах. Вони вилітали крізь дірочки в дверцях і тремтіли на стінах, на столі, на обличчі Таниному.

У голові ворухаться думи, розпирають череп, просяться на верх. Вилітають поволі, як бджоли з вулика, і кружляють над головою.

„Яке воно буде?“ — думає вона.

У хаті тихо, у хаті мертво, тільки в кутках щось шепоче...

— Яке воно буде? — шепочуть темні кутки.

„А може не вродиться, а може умре?..."

Прорвались думи, як туча. А в комині вітер ридає, у комині вітер голосить, виє, як по мертвому...

Ось він зліз із даху, набрав повну пригорщу дощу і кинув у вікна, раз, другий і третій, як сівач просом.

Таня стрепенулась. Очі розширились, вдивляється в темряву, але там мертво. Мертва, мокра ніч.

— Боже, коли б він приїхав, коли б він побачив, як тут мені страшно, коли б він поглянув, як я тут страждаю, коли б він почув, як його люблю я...

„Олесю! — зривається думка, а уста бліді тріпотять безмовно: — Олесю..."

„Коли б тепер з'явився..."

Думки закрутились, їх так багато, вони бушують, як зграя ворон, що не може впасти на маленьке місце, і крутяться довкола, — а місце пусте.

„Коли б приїхав“ — ловить вона думки, а думка втікає до гурту і крутиться, крутиться, — а місце пусте...

„Не може бути, — піймала вона, нарешті. — Не може бути” — і держить...

У димарі знову засвистів вітер, але так протяжно, але так зрадливо, немов засміявся. Так, він засміявся. Таня чує сміх. Вона чує сміх:

— Хі-хі-хі... — сміється вітер.

— Хі-хі-хі... — чути в кутках.

— Хто сміється?...

— То я сміюся, — киває чайник своїм довгим носом.

— То я сміюся, — говорить відро і аж дрижить від сміху.

— І я, — дзвенить склянка з ложечкою.

— І я, — танцює стілець.

— І я, — регоче посуд.

— І я, і я, — дрижать стіни, вікна, лампа...

— Хі-хі-хі-хі-ха!..

Таня чує, як волосся лізе до гори. Вона підноситься зі стільця, а за спину вже прокрався вітер. Він того тільки й чекав. Він бігає, повзає, вертить хвостом, як холодний вуж.

Таня хоче крикнути, але тільки відкриває рота, як вітер залазить через одкритий рот, і вона не вимовить слова. Таня задихається. Вітер розгостився у її грудях, заняв усі проходи і дихнути нема чим.

Але раптом якийсь стукіт. Виразний стукіт. Хтось грюкнув у двері. Це так, це правда, бо все замовкло, ніхто не сміється. Фізіономія чайника стала поважна, склянка споважніла, стіни занімили, стільці завмерли і вітер утік. Вона починає швидко дихати, чує, що їй душно і щоки горять.

У двері хтось грюкнув сильніше і...

— Хто там? — зривається з уст.

— Можна? — питає чийсь голос.

— Можна, — каже вона тихо, але відчуває, що серце вискакує з грудей, але відчуває, що божеволіє з радості і страху.

До кімнати входить чоловік.

— Чого ви в темряві? — питає чоловік приязно, але голос незнайомий. Ні, — голос не його. Минає страх, тільки серце ще скаче, як розігнаний кінь.

— Хто ви?

— Невже не пізнали?

Чоловік сміється. Йому весело. Чому б не сміятись?

Він світить сірника і запалює лампу. І диво! Лампа покірно дає себе запалити.

— Хто ви? — питає Таня ще раз.

Чоловік дивується.

— Що з вами? — питає.

„Темір“ — пригадує вона нарешті.

Доктор Темір бере її за руку і вже не сміється.

— Що з вами? — питає він стривожений.

Таня мовчить. Вона чує дотик його холодної руки, і їй так приємно. Вона вже нічого не боїться. Доктор Темір тримає якийсь час її руку і дивиться на годинник.

— Ви давно хворі?

Він пускає руку і пробує голову. Голова горить.

Вона не хвора. Їй тільки страшно.

— Бідна моя дівчинка!

Доктор Темір суворий, але добрий і ніжний, як батько. Йому тепер усе можна. Він розстелює ліжко і веде її на постіль. Роздягає її, як маленьку, розстібає мокрі черевики, потім скидає одягу. Їй його чогось ні дрібки не соромно. Через хвилину вона тільки в сорочці. Доктор кладе її на ліжко і не може витримати, щоб не глянути на її живіт. Він закруглився і вже ясно вирисовується з-під сорочки.

Таня мовчки покоряється докторові, лягає, він накриває її ковдрою, а зверху своїм хутром. Вона знов дрижить від холодного простирала, від холодної ковдри, подушки, ліжка.

Доктор Темір не пристає на тому, він знаходить воду, наливає чайник і кладе на плиту. Потім відчиняє свою валізочку, добуває якісь порошки, розглядає їх, вибирає один і всипає в рот хворій. Вона без заперечень запиває його водою. Доктор добуває з валізки шоколяду, цукерки і кладе на столичок.

Таня лежить із заплющеними очима, але не спить. Вона намагається думати про щось, щось пригадує, але все даремне. Вона чує знов, як щось пищить. Зривається.

— Що ви? Що вам?..

— Щось пищить...

— Чайник, заспокійтесь.

— Знов чайник?

Доктор напуває її чаєм і через деякий час дає другий порошок. Після того вона засипає міцним сном, а доктор Темір сидить над нею до ранку.

Таня встала з ліжка тільки на третій день. Доктор Темір сидів невідлучно два дні коло її постелі, борючися з хворобою. Нарешті він перемиг і Таня встала. Вона була бліда і хиталась на ногах, як дитина, що тільки вчиться ходити. Темір хотів залишитися ще на день, але вона не дозволила.

— Не треба, — просила вона. — Я цілком здорова, а ваша довга відсутність могла навести батьків на різні здогади. — Краще, коли він ще колись приїде.

Доктор Темір був щасливий. Можна йому, значить, ще колись приїхати?

— Можна, добрий, любий друже. Яка ж ви гарна людина! Дайте хоч раз поцілую вас.

Вона подарувала йому довгий вдячний поцілунок сестри, але Темірові від нього світ завернувся.

— Таню, я так дуже люблю вас, — сказав він сумно. — Ви не скажете мені нічого?

— Не сьогодні, докторе, не сьогодні. Ви їдьте. Мені так страшно, що там дома. Ще, чого доброго, і батько приїде. а мені не хотілось би, щоб він у таку погоду їхав. Їдьте, друже, а потім ще колись приїдете і ми поговоримо. Тоді я вже дам вам певну відповідь. Таня поцілувала ще раз на прощання доктора, і він поїхав, благословляючи день і хворобу Тані.

Приїхав він додому ввечері, але не вважаючи на пізний час і втому, пішов до Токпаків. Вони чекали на нього з години на годину і, побачивши його, страшно зраділи. Поки він роздягався і сідав за стіл, вони намагались прочитати з його очей наслідки перебування в Тані і його веселе обличчя робило деякі надії.

— Як же там Таня? — питала дбайливо Ганна Степанівна.

Доктор не знав, чи говорити йому, чи ні.

— Нічого, — сказав він.

Але вони не повірили, бо вони бачили, що він щось ховає і доктор Темір мусів сказати, що Таня була хвора.

— Боже мій! Розкажіть швидче!

Доктор Темір розказував докладно, як він застав Таню, як його приїзд був дуже до речі, як він ліками, що взяв зі собою, перервав її хворобу — і тепер вона цілком здорова.

— Ви янгол, — казала Ганна Степанівна і плакала від зворушення. — Ви добрий дух нашого дому. Як вам дякувати?

Доктор Темір не хотів подяк. Хіба в подяках справа? Навіщо вони? Доктор Темір не любить того.

— Що ж вона лишила вам, докторе, яку надію? — спитала не видержавши Ганна Степанівна.

Питання поставило доктора в трудне становище. Що він міг розказати? Він сказав, що Таня була з ним ніжна, як ніколи, що просила заїзджати, але нічого конкретного вона йому не сказала, та він і не питав, бо бачив, що вона хвора, і просто не хотів її дратувати. Про поцілунок не сказав, але з його недомовок, з його поводження батьки вивели, що щось є, що їх дочка кинула в його серце іскорку надії.

— Вона тяжко покутує свій гріх, — сказав доктор, — вона тяжко страждає.

Іван Макарович взявся захищати дочку. Не можна ж так дуже обвинувачувати її, говорити про такий уже великий гріх.

— Хіба це гріх, докторе? — спитав він, дивлячись Темірові в очі.

Темір не чекавши такого питання, в першій хвилині змішався.

— Вона не повинна була брататися з чоловіком не своєї раси, — сказав він. — Він же ворог її нації.

Тут уже мусіла вміщатись і Ганна Степанівна, бо це зачіпало її.

— Добре вам говорити, — промовила вона. — Серцеві не накажеш. Це легко говорити, любий докторе, про інших тому, хто сам не відчув, не пережив подібного. Ми ось зійшлися з моїм старим, представники ворожих, по-вашому, націй, а прожили ж життя щасливо.

— Ваш гріх перейшов на ваше покоління! — сказав понуро доктор.

— І ми вчинили гріх? — знизила плечима Ганна Степанівна, — ми ж кохали одне одного, а кохання хіба гріх?

Темір був невблаганний. Він належав до людей, що не так легко зрікаються своїх слів.

— З вами, бачите, справа стоїть трохи інакше, — мовив він, — але про те вже говорилося, а це, як потвердження, хай буде сказано: у Тані заговорила ваша кров при зустрічі з тим.

Доктор Темір не назвав прізвиська свого ворога. Він ніколи не називав його, користуючись радше всякими займенниками.

— Вона, видно, ще не забула його й досі, — тягнув по-

волі доктор, міняючись на обличчі, — усі мої поради, всі вговорювання позбутись...

Доктор не докінчив, але його зрозуміли.

— Може так краще, докторе, га? — спитав Токпак. — Вродить вона сина, виховає його на громадянина, ми повинні дорожити кожним новим громадянином, коли хочемо врятувати націю від виродження. На вас лежить цей обов'язок, а на вас, докторе, в першу чергу, ви культурний громадянин, ви алтаець, ви лікар.

Доктор не хотів погодитися зі словами Токпака, бо це ж так близько стосувалось до нього.

— На вас, докторе, на нас небагато, лежить обов'язок відродити націю, — повторив Іван Макарович. — Може, це нам і не вдасться, бо коротке життя людини, але ми повинні стати піонерами.

Доктор знехотя слухав.

— Як ви собі уявляєте цю роботу? — спитав.

— Як, докторе!? Це колосальна робота. Ми маємо відродити її всіма сторонами. З номадів маємо зробити осілих мешканців; ми маємо заступити прокоптілі юрти вигідними європейськими будинками; з країни пастушо-хліборобської маємо зробити країну індустріальну. Хіба в нас мало засобів до того?

Доктор хитав недовірливо головою. Чого ти, мов, тут не набалакав?

— Як ви далеко зайшли, — сказав іронічно доктор. — В які нетрі залізли, скільки сказали слів! Щоб виправдати Таню, треба було далеко менше доказів.

Іван Макарович образився.

— Я не беруся захищати Таню, — сказав він, — але передумавши, я вирішив, що нічого страшного не сталося. Її дитину, коли вона вродиться, я заберу до себе і виховаю її так, як думаю. Це буде алтаець, будівник нової алтайської культури, дарма, що в ньому буде чужа кров. Ви інакшої думки, докторе?

Доктор уже не підсміхався, він сидів хмурий і мовчав. Відізався аж по добрій хвилині.

Що він може думати чи казати? Тут могла б сказати щонебудь тільки Таня, але вона на цю тему не хоче говорити. Скільки він не навертав на неї розмови — усе дарма. Він звичайно не за те, щоб родити і виховувати байстрят, але це його особиста, може надто суб'єктивна думка і її він не думає нікому накидати. Таня ж йому нічого не сказала, ні тая, ні ні.

Іван Макарович знову став на захист дочки.

— Це так зразу, — сказав він. — Вона жінка самолюбна, може навіть надто самолюбна. Його вона покохала, думаючи, що він чоловік чесний, не спокушений, як вона, але вийшло не так. Її тепер важко визнати свій, як ви кажете, „гріх“. Ви розумієте, що це не так легко... З часом вона його осудить, якщо не осудила досі, забуде, погордить ним і все піде старим ладом. Я певний, докторе, що сьогодні вона вже погорджує ним, але признатись до цього не кожний може.

— Ні, вона має ще якісь надії, — сказав Темір. — Оце моє нещастя. Вона ще чекає, що він вернеться.

— Казала вам? — здивувалась Ганна Степанівна.

— Не казала, звичайно, але це видно. Вона не хоче говорити. Не каже, але все чути. Такого засліплення, такої віри пошукати! Скільки часу минуло і він ні разу не писав. Можна ж було написати хоч із самої чемности. Але хіба вони нас мають за людей?

— Такі, як він, може й не мають. А треба зробити, щоб і такі мали нас за рівних. Треба примусити поважати себе.

— Примусьте.

— Звичайно, коли так будуть усі думати, як ви, то нічого не вийде. Я сьогодні не пізнаю вас, докторе. Ви завжди були передова людина, підтримували всякі поступові думки, сьогодні ж ви все заперечуєте.

— Ненависть із мене говорить, — признався Темір.

— Боріться! Не з одним, бо це не боротьба. Нова культура пустила перші паростки — треба виростати їх. Ви хочете виростати їх зі мною?

Доктор Темір подивився на Івана Макаровича, питаючи очима, куди він його кличе. Він готував знову колючу відповідь, але, зіткнувшись з добрими захопленими очима друга, пожалів його і сказав:

— Звичайно. Я вродився для праці. Праця для мого народу мета мого життя.

— Так чого ж ви?

— Зневага ця мене смокче. Гризе мене. Розумієте? Спати не дає ночами!

— Забудьте, докторе, покиньте, Таня буде ваша, коли й тепер ви її хочете. Для вас ми тримали її і виховували, ви знаєте. І коли написано їй бути вашою, ніхто того не зітре.

Докторові прояснились очі. Він устав і сильно потиснув руку Іванові Макаровичу.

До кімнати ввійшла Ганна Степанівна, що вийшла була готувати стіл для вечері. Вона все чула, що говорили чоловіки, і вирішила, що в цьому місці можна розмову перервати. Попросила до вечері. Іван Макарович, радий і веселий, узяв доктора під руку і повів до їдальні, хоч той випрошувався і пручався.

*

У невеличкому підвальному ресторанчику зібралась московська художня богема обливати картини Ломова. Товариство було виключно чоловіче і трималось невимушено, свobodно, тим більше, що досі вони вже облили картини так докладно, що коли б справді занурити їх у випиту рідину, вони потонули б безповоротно. Дехто з товариства ще тримався на стільці яко-так, дехто ледве сидів, а критик звалився на поруччя в безнадійній позі і спав.

Найбадьоріше тримався сам винуватець обливання, художник Ломов і його приятель поет Соловейніков. Ломов розказував про свої подвиги на Алтай, а поет слухав і творив уже нову поему під заголовком „Алтайське кохання”. Його страшно розчулила сумна доля цієї алтайки і він щиро співчував їй.

— Ох, те озеро! — закінчив, усміхаючись, Ломов. — Багато воно бачило!

Футурист, що куняв, спершись на руки, підніс кустрату голову і баранячими, посоловілими очима глянув на Ломова.

— Кажі, Альоша, послухаємо... — забелькотів він.

Соловейніков, перемінившись у слух, дивився в рот Ломову.

— Що ж ще сказати? — продовжав Ломов. — Усе сказано. Це озеро, що на моїй картині, бачило те... про що голосно не говорять...

— А ти скажи... — просив футурист.

— Ти її зрисував на картині? — перебив Соловейніков.

— Її.

— У неї такі груди? ¹

— Такі.

— І очі такі?

— Такі.

— І ти покинув її?

— Покинув.

— То ти хам!

Ломов блиснув на нього злими очима.

— Ти закинь такого роду ніжності, — сказав він гостро.

Лірик був на підпитку і такими хвилинами любив задиратись.

— Для тебе мало того, — сказав він злобно. — Тобі б пику набити.

— Ти п'яний. Що ти говориш?

— Як ти смів так поступати?

— Тобто як? Що за морали взявся ти мені читати?

— Звести, забрати честь бідній дівчині, покинути її і нахабно розказувати про це у п'яній компанії? На це здатний тільки хам, а не порядна людина.

У сусідній кімнаті жарив джезбенд і народ танцював фокстрота як за старих часів, але п'яна компанія не чула його і не звертала уваги.

— Гляньте, комісар моральності, інтелігентська пика, — сказав футурист, стукаючи кулаком по столі.

Лірик не слухав. Його п'яна фантазія працювала в одному напрямку.

— Треба бути позбавленим усякої чести, треба бути останньою каналією, щоб так поступати, — сказав він.

Ломов пробував заспокоїти його всякими способами, не маючи охоти скандалити.

— Ти здурів; Коля, що ти говориш? Яке ти маєш право так говорити?

Лірик не вгавав.

— Культуртрегер! Поніс культуру в темні алтайські маси, гість, можна сказати. Як же ти низько впав! Ти хоч написав їй щонебудь? Ти хоч був настільки чесний, що сказав їй хоч звідси правду, коли не міг сказати там, усно.

— Яке тобі діло? Може й сказав. Яке тобі діло до того, чи писав я, чи ні?

— Я вимагаю того!

Лірик запинився і скакав як півень. Почали зглядатись офіціанти і прийшов навіть сам хазяїн.

— Ти замовчи, бо дістанеш по пиці, — сказав Ломов.

Лірик отетерів.

— Що ти сказав? — підсунувся він ближче. — Що ти сказав?

Поки Ломов устиг опам'ятатись, голосний ляпас повис у повітрі і Ломов скопився за щоку. Удар був такий несподіваний, що художник не тямив, що зробити і що почати.

— Ви — свідок, — сказав він до футуриста, тримаючись за лице.

— Ти йому віддай, Альоша, — сказав футурист. — Це ж благородіє. Бий його, сукиного сина.

— Я його на суд!

— Кинь, ну його к чорту! Не віддав — пропало. Постав ще пляшечку.

Поет Соловейников не чув порад футуриста, бо він швидко покинув столик і подався до виходу.

Ломов сидів, як божевільний, і тільки лупав очима, шукаючи співчуття товаришів. П'яна компанія на всі лади почала заспокоювати покривдженого. Той нарешті почав плакати.

— Мене, художника першої марки, він ударив по обличчі! І хто? — приятель. Товариш! Є правда на світі? І за що, питаю я вас? За те, що залив йому за свої гроші пельку?

— Ти не зважай на нього, Альоша. Ти випий і все будеш, — сказав футурист, наливаючи Ломову велику пивну склянку вина. — Випий, голубе, то тобі відразу допоможе і на другий раз із лірою не водися, не братайся. Гади вони, сентиментальники. Та ще з благородних. Щось воно собі обдумало у своїй п'яній голові і по кількох чарках вина вже раптом прокинулося почуття порядности. Дивись на нього, шпана! Я Альоша на твоєму місці з'їздив би йому по пиці зараз же, а тепер пропало. Тепер ти пий. Ти, правда, не футурист, але художників не футуристів я ще можу терпіти, а тебе, Альошенька, я дуже люблю. Ти пий!

Він налив Ломову другу склянку і той випив одним духом.

— Тепер добре, тепер, усе пройде, як рукою здіме. Ти нам тепер розкажи детальчики. Приємно послухати. Твоя високошановна дама, Ніна Миколаївна, ніколи не довідається. Ти мене знаєш? Мовчу, як скеля.

Але Ломов не хотів говорити. Йому цілком зіпсували настрої. Лице горіло з болю і сорому. Проклятий поет своїми словами прибив його остаточно. Пригадав усе те, що забулось, уляглося, винайшов болячку, підогрів, роз'ятрив рану і вона тепер горить, пече вогнем. Він нав'язав прокляту думку, від якої не так легко тепер відчепитись. Так. Ця думка тепер надовго засіла в голові.

Художник не міг відв'язатись від думки про Таню. Бона ввижалась і ввижалась тут, у кутках задимленого тютюновим димом ресторану така, яку він бачив передос-

таннього разу, перед від'їздом: заплакана, бліда, ослаблена, вона підносила на нього свої чорні очі і просила не покидати її.

— „Не кидай мене одну на сором, на сміх людський” — чує безмовні слова крізь гущу тютюнового диму. А футурист усе пристає зі своїм проханням розказувати деталічки.

— Замовчи! — кричить Ломов.

Футурист випростовується і дивиться здивовано на художника — чи він не здурів часом?

— Наливай! — кричить Ломов і роблено регочеться.

Футурист наливає і вони п'ють знов.

Годинник на вежі вибиває другу. До сонної компанії підходить господар і каже, що ресторан закривається. Він просить покинути помешкання.

Художній критик, виспавшись, підводить свою важку голову і перепитує, в чім справа. Він просить пояснити, де він і що від нього хочуть. Йому дають пояснення і критик устає.

— Як іти, то іти.

Уся компанія підводиться, голосно відсуває стільці і хитаючись виходить на вулицю.

*

Страшній, нечуваній негоді, здавалося, не буде кінця. Уже місяць, як щоденно лили дощі, казився на горах вітер, шуміли води, бушувала Катунь. Алтайці висували голови з юрт і з жахом поглядали на небо. Гір не видно було. На них зависла, неначе з неба кинута, велитенська сіра губка. Її немов натискав хтось згори і вона виливала на землю море води. Вітер шарпав губку, роздирав її на шмаття, і тоді з-поміж прореджених сірих клаптів показувались гори, але тільки на мить, бо розірвані шматки злипалися знов, як гумові, і закривали гори і світ.

— За кама мстить Ерлік, — говорили похнюпившись діди. — Він не подарує його смерті!

— Кінець світа надходить, — підтримували баби. Як довго вони живуть, не пам'ятають такого.

— Це ще не все, — казали залякані. — Ще інші карі зішле Ерлік. Катунь сердиться. Щодня прибуває води.

Рев Катуні заглушив слова, зливався з шумом вітру і долина стогнала. В аїлі було пусто, мертво. Нарід не виходив з юрт, гуртуючись коло вогню, обмірковуючи трудне становище.

— Сіна гниють, чим будемо годувати худобу? Тепер без кама боги зішлють заразу на худобу і коней, а потім і люди підуть, бо хто вилікує, хто pomoже?

Це були найболоччіші питання. Про них говорили в кожній юрті.

Таня вже два дні жила в свого діда, старого тульчі. По від'їзді Теміра вона боялась сама залишатися зі своїми думками, що зливними хмарами висіли над її головою. А для стареньких це були радісні дні. Вони не знали, як догодити своїй єдиній любій внучці.

Таня лежала на шкірах і сумно дивилась у тріскучий вогонь, слухала жалібного виття вітру. Біля неї сиділа її бабуня. Сиділа мовчки, задовольняючись самою близькістю внучки. Дідусь напроти з люлькою в зубах докидав до вогню свіжих полін і снопи іскор летіли вгору через чорний отвір.

У просторій шестикутній юрті було тихо, тільки вогнище весело тріщало і чути було, як дід смоктав люльку. Від діда падала чорна тінь на криві стіни. Від дрижання полум'я дрижала велика згорблена тінь, витанцьовувала дикий, старечий, божевільний танок. Тінь прикувала до себе увагу Тані. І коли Таня дивилась на неї, то їй аж наче переставала боліти голова. Дивна тінь. Що вона тільки не виробляла? Вона тупцювала по шкіряних мішках із сиром, хиталась, кивала головою, зачіпала божків, що висіли в кутку, і дерев'яні божки шкірили зуби з утіхи, чи з люті.

Дідусь докинув дров, полум'я на хвилину погасло і тінь зникла. З вогнища пішли угору клуби синього диму. Але це не був звичайний дим. Таня бачила, що кожний клубок набирає дивачних форм, потворних фігур, рукатих, ногатих, зі страшними головами, людськими, свинячими, кінськими, собачими. Почвари немов десь бачені, страшно знайомі...

Блиснули знов вогники зпоміж полін; малі, червоні, лизнули поліна, і Таня побачила поміж почварами себе. Не було сумніву, що це вона. Вона ясно бачить, як вогняні язики лижуть її одержу, тіло... Але то не язики, то червоні руки почвар. Так. Це теж ясно. Вони піймали її і затягають у вогонь... Очі Тані розширились, вона побачила, що нещасній жертві нема рятунку, ось вона вже хилиться, хилиться і раптом... падає. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує. У хаті тихо і голос різко б'ється об стіни.

— Що з тобою? — здригаються разом дід і баба і дивляться вистрашено на внучку. Таня засоромлена, червона,

змита холодним потом сідає. Привид зникає, тільки серце б'ється часто, часто.

Нічого, вона мабуть заснула, бо таке щось приснилось.

— Ти дивилась, — каже дід упевнено, — ти не спала, — я бачив.

Може. Вона не знає, що з нею.

— Ти може хвора? — турбується баба. — Ти засни, ляж, доню, я накрию тебе, буде тепло. Ляж, дитинко. — А потім думає: „Як би ослабла, нема кому й порятувати”.

Але Таня не хоче спати. Ні, ні, вона не хоче і не засне нізащо. За весь свій побут тут, вона тільки раз спала спокійно, тоді, коли доктор сидів коло неї. Вона пригадує. Тоді вона виспалась за всі дні.

Таня чує, що треба заспокоїти старих. Щось конче треба сказати. Вона бачить, як вони стурбувались.

— Мені нудно, — каже Таня, — так нудно, дідуно. Ви колись грали мені, розказували про минуле, а тепер давно вже нічого не кажете. Чому ви так, дідуно?

Дід падає. Коли б він був знав, що це pomoже. Він завжди готов. Він не знав, що Таня любить слухати. Сто разів він готовий кинутись у вогонь для неї, щоб тільки задовольнити її.

— Заграй, розкажи що, дідуся.

Дід не дає себе довго просити. Він здійсмає з кілка тобшур і настроює струмент. Бабуня з любов'ю поглядає на свого старого друга.

— Старий він уже, забув уже розказувати, — каже вона, ледве всміхаючись зморщеними губами. — Колись замолоду, коли ще голос був, тоді послухала б... І очі блискають бабі. — У юрті люди не вмщались. Скільки їх було, сиділи, як умерлі, так слухали. Люльки їм гасли в ротах, а ніхто не важився порухатись. Такий був дід. А тепер пропало, тепер не той став...

У голосі її і гордість за свого чоловіка, і тяжкий смуток.

— Старість, — каже дід, розуміючи смуток дружини, — старість. Думає онукам перекажу те, що діди навчили. Не дав бог онуків.

— А я, дідуно? — питає тихо Таня.

— Ти — дівчина.

Тим словом усе сказано. Доказувати дідові, що дівчина також людина, хоч вона найулюбленіша, було б даремне.

— Заграй, — просить вона, — заграй, дідуно, може і я навчусь.

Дід слухає. Він бренькає по струнах, бере на них кілька акордів і закриває рукою. Струни послухано мовкнуть.

— Про кого хочеш слухати? — питає він.

Коли б він знав, як їй це байдуже?..

— Грай про кого хочеш, — каже вона тихо. — Усе цікаве.

Дід знову бренькає по струнах, з уст його зриваються розбиті слова і бреньчать в унісон з розбитим тобшуром:

— У межичасі між кінцем минулих прекрасних, спокійних віків, — починає дід, — і початком тих, що тепер надходять — прекрасних спокійних тисяч віків, у той час, коли жили сотні тисяч літ, повних спокою і щастя, великих радостей, за часів багатих, великих багатирів-завойовників, у один прекрасний час, твердий, спокійний, повний цілковитих, далекосяжних добродійств... Стопи сонця утвердились недавно, проповідано тоді вісімдесят чотири тисячі наук, почали тоді жити по вісімдесят тисяч літ на ново... У той прекрасний час утвердились, кажуть, держави і віра...

Дід замовк. Він задивився в огонь, немов чекаючи від нього надхнення. Бабуня вся перемінилась у слух, Таня ж лежала мовчки, з заплющеними очима.

Дід пригадав, знайшов перервану нитку, і знов почав мережати епопею геройську, стару, як нарід алтайський.

...Підноситься отчизна — святий п'ятдесятьоголовий Ханхай, що виріс під подихом вітру, підноситься сімдесят подвійних алтайських гір, що вирісли разом з одним оголеним щовбом. Піднімається таємний Алтай, біліє десять великих морів-озер, з водами цілющими, нектарними. У тих кочовищах колишуться, синіючи, сині прекрасні сандалові дерева, зозулі кують радісно, солодко, звучно. Хитаються, колишуться кріслаті, прекрасні дерева, воркують, співають-шумлять різнокольорові птахи. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі; на гірських царинах колишеться, усе наповнюючи і переплітаючись, темно-руда сандалова трава на чотирьох лукоріччях. Усі живі істоти — чотириногі, в щасті, в радості. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі на високих горбках, колишеться, усе наповнюючи й переплітаючись трава трьох лукоріч. Сніг на верхів'ях тоне, шипить, тонкоголосі зозулі під ранковим жовтим сонечком кують, посідавши на вершечках високих сандалових дерев. Співають і щебечуть жайворонки і горобці шістдесятьох родів; лані сімдесятьох кольорів пасуться з тупотом...

Ось коротко, яка отчизна — високий, багатий Алтай. Вирісши, цілком заповнивши тінистий бік Алтаю, табун рябо-гнідих коней пасеться спокійно. — Скубуть коні голівки трав, п'ють чистоту вод, кормляться соками трав. Була там неспокійна, червоно-рогата худоба. Чорні й сірі бики бігають вузькими ярами гірськими так, що стогін йде, а зустрівшись один з одним — б'ються. Молоді бички й корівки бігають, скачуть. Телята і телиці кружляють по вогких лукоріччях і пасуться. Були там сніжнобілі вівці, що заповнили устя тринадцятьох алтайських перевалів і їх стерегло ціле покоління народу. Барани та кізли ходять окремо, кізлята і ягнята блеють голосно...

Тими кочовицями, водами, тою державою, вірою, тою худобою, людьми, усім володючи від народження, був славний витязь...

Тихі дідові слова линуть, тремтять, як материна пісня над колискою хворої дитини. Таня, як хвора дитина, не чує їх. Слова дідові колишуть її думи-горе, але заколисати не в силі. Занадто розгулялось воно, занадто воно велике. Заняло воно кожний куточок її душі, розсілось, розгостилось, як у власнім домі, надовго, назавжди...

Дід замовк і Таня розплющила очі. Вона, як мірошник, що прокидається зі сну, коли млин стане. Вона переносить погляд на діда. Той дивиться зосереджено в огонь, шукаючи знов увірваної нитки своєї повісти. Нарешті знаходить обірвані кінці, зв'язує їх і тягне даліше:

...Батьком його було сине Вічне Небо, а матір'ю Корувата, Золота, Велика Земля. Постав він на світ із узористого, чорного каменя, що появився на перехресті трьох балок, сам від себе розколовшись...

Нитка знов увірвалась, як павутина. Дід плямає язиком, йому пересохло в горлі. Він наливає собі дерев'яну мисочку араки і випиває. Потім поволі набиває люльку й запалює. У юрті тихо, тільки вогонь тріщить. Баба сидить мовчки, заслужана; вона не ворухиться, як кам'яна. Раптом понісся по юрті, як шелест вітру, ревний, дівочий плач.

Старі притомніють і здивовано поглядають на Таню. Вона плаче. Довше не було сили вдержатись. Здавлений плач вирвався нарешті і забився об стіни юрти, як пташка.

— Що з тобою, доню? — питає налякана бабуня, але відповіді не може дочекатись. Дід вішає на кілок інструмент і журними старечими очима дивиться на улюблену внучку.

Коли б хоч причину сказала, а вона мовчить.

Таня довго ридала, довго тряслась, доки не вилилось горе поза вінци, і тоді вона трохи заспокоїлась і стомлена заснула. У сні вона здригалась, кричала, стогнала. Старі просиділи над нею всю ніч. Боялись порушитись, боялись поділитись своїми вражіннями і здогадами, щоб не розбудити дівчини. У своїх старечих головах вони чогось догадувались, серця їм щось підказували, але вони не говорили з собою. За довгі пережиті роки вони навчилися розуміти себе без слів.

У юрті погас вогонь. Крізь отвір угорі продиралось пасмо сірого денного світла разом із краплинами води. Дощ не вщухав.

*

Заняття в клясі скінчилось і Таня з жалем відпускала своїх школярів. Години навчання в школі були тепер найприємніші години її життя. Тут вона забувала свої муки, тут заспокоювала свої нерви. У школі вона була давнього Таню, але дома щораз більше боялась залишитися сама, бо тепер ще настирливіше верталися до неї нерозгадані думи, а вночі мучила безсонниця, з'являлися дивні гарячкові привиди і мучили до одуру.

Діти поволі складали свої книжечки, зшитки і ліниво простували до дверей, немов жалуючи, що так швидко скінчилось навчання.

А сьогодні тьотя Таня таку гарну розказувала казку, про такі далекі країни, де нема нічого — тільки сніг і лід і де живуть тільки білі ведмеді і білі лиси і звіри, що перебувають у воді і не мають ніг, а плавці, як риби. І ще розказувала про такого чоловіка, що пройшов ті страшні снігові поля і дійшов аж до того місця, де є середина землі. І розказувала, що в тих краях півроку день, а півроку ніч. Страшно в тих краях, але слухати дуже цікаво...

Діти з жалем покидали клясу і, проходячи повз Таню, щиро прощалися з нею.

— До завтра, діточки, до завтра, — говорила вона, пестячи очима чорні голівки дівчаток і хлопчиків. Дівчаткам з-під круглих обшитих футром шапочок визирало по шість чорних кісочок з уплетеними мушлями і іншими прикрасами, хлопчики ж були здебільшого стрижені, але дехто з них ще й досі носив косу, звичайно скарлючену, тоненьку, як мишачий хвостик.

— А ти, Манзірку, коли кісочку зріжеш? — спитала Таня, спіймавши за руку чорнявенького хлопчика, що проходив повз неї.

Хлопчик почервонів і закліпав скісними оченятами.

— Я давно б зрізав, та мати не дозволяє, — сказав з жалем.

— А ти скажи матері, що до школи з кісочкою хлопчикам ходити не можна. Кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, а школярі ні. Гляди, щоб завтра прийшов без кісочки. Добре?

— Добре. Коли мама не схоче, сам зріжу, — сказав Манзир. — Це неважко. Взяв ножа, раз — і нема.

Таня приязно погладила його по голові.

— Самому не можна, — сказала, — треба, щоб мати зрізала. Ти тепер додому?

— Не знаю, мабуть побіжу на Катунь. Там вода! Ще ніколи такої не бачив. Уже й пором не ходить, страшно.

— Краще йшов би ти додому. Що там робити над Катунню? Іди додому. Підеш?

— Мабуть піду... До побачення.

— Будь здоров.

Через хвилину кляса спустила і Таня залишилась сама. Вона важко впала на стілець, зітхнула і сумно глянула крізь заплакане вікно на сіре непроникливе небо. „Сумно на світі” — подумала вона — „дуже сумно”.

Дощ, що лив ще перед хвилиною, вщух, але, здавалось, не надовго. Здавалося, вщух на те, щоб набратися сили і полити ще сильніше. Ранок швидко зміняв вечір безконечно довгий і вів за собою ще довшу, глуху, безвідрадну, осінню ніч. Таня думала тужно про ті страшні ночі. Вона так стомилася останніми часами тим страшним чеканням, що нічого не хотіла — тільки виспатись, але, коли приходила ніч, сон тікав, як злодій з її кімнати, недоторкнувшись навіть повік.

Задивившись у сіру далечінь, вона не помітила, як перед вікном виросла висока юнацька постать у баранячій шапці.

— Гей! Є там хто? — крикнув юнак.

Таня здригнулась, встала і підійшла до вікна. Це був листоноша. Як вона забула про нього? Побачивши Таню, він поздоровкався і помахав у повітрі листом. Вона пізнала лист, зблідла і простягнула руку до листоноші крізь вікно.

— Дочекались? — сказав приязно.

— Спасибі! — дочекалась. Та в словах і руках не було вже ні хвилювання, ні радості. Вона сама дивувалась зі своєї байдужности.

Повернулась до столика, розриваючи по дорозі куверту. Лист був справді від нього.

„Любий друже! — писав художник. — Причини моєї довгої мовчанки шукайте в душевній боротьбі, що точилась у мені з виїзду з Алтаю і від Вас. На наше спільне нещастя ми познайомились і з першого ж разу, здавалось, покохали одне одного. Але чи так було насправді? Ви покохали мене, я знаю, Ви покохали першим дівочим коханням, чистим і щирим, і на жертівник любови зложили все, що Ви мали святого, все віддали. А я? Тут і вся трагедія. І я покохав Вас. Я буду щирий, Ви вимагаєте того від мене. Я покохав Вас, але кохання показалося нетривке. Воно не зродило любови, воно згасло, перемінилось у приязнь і може й довічну журбу. Що Вам з того? Чи може вона Вас задовольнити? Не може — відповідаю. Кохання згасло. Я почув це ще у Вас. Ще тоді, коли Ви розкрили передімною свою велику тайну. У іншому випадку я повинен би бути щасливий, але я не почув щастя, а навпаки, я почув, неначе хто прив'язує мені до ноги тягар, який мені доведеться тягнути ціле життя. Я порадив Вам тоді звільнити себе й мене від непосильного тягару, але Ви, як і можна було чекати, не погодились, бо кохали. Я не напірав більше, бо Ви й слухати не хотіли мене. Я поїхав, не сказавши Вам більше нічого. Хотілось самому випробувати себе. Я подумав: далеко від неї, почую, чи люблю її і, коли вона мені стане кохана, вернуся і візьму її до себе назавжди. Та вийшло інакше. Коли б не цей неприємний факт, я згадував би Вас, як прекрасний сон, а тепер я мушу згадувати Вас, як після прекрасного сну неприємне пробудження. Але ще не пізно. Ви подумайте. Ви молода, навіщо Вам зв'язуватись із неприємним клопотом? Ви можете завжди звільнитись від нього. Напишіть тільки, а я вишлю негайно скільки хочете грошей, і Ви вибавите себе і мене від великої неприємності. Я підкреслюю великої, бо для мене цей факт буде страшно небажаний, накинутий проти моєї волі. Я мав Вас завжди за дуже розумну і розвинену жінку. Будьте такою до кінця. Тоді Ви забудете мене й влаштуєте своє життя, а коли ні, дитина Вам буде докір на ціле життя. Я не відмовляюся звичайно від матеріальної підтримки, але заповідаю, що дитини не визнаю за свою. Отже, замість родити безбатченків, краще Ви послухайте мене. У всякому разі Ви відпишіть негайно, що Ви вирішили. Не пишу про себе, бо навряд чи це Вас цікавить...”

Кинула на стіл листа і сперлась на спинку стільця.

— Дочекалась, — шептала, — дочекалась...

Її уста шептали якісь незрозумілі слова, з очей котилися сльози тяжкої образи. Котилися безвольні, як перли по блідому безкровному обличчі.

... „Неприємне пробудження...” „непотрібний клопіт...” „Не визнаю дитини...”

Раптом зірвалась із стільця, як обпарена. З невимовною злістю захопила листа і подерла на дрібні шматочки. Здрігалася з огиди.

— Навіть нічого нового не міг написати! Онегін! Новочасний Онегін пише до алтайської Тані!

Від раптового пориву, від приступу гніву втомилась. Білі тонкі пальці впилися в чорне волосся і сама знов безсильно впала на стілець, поринаючи в півомертвіння. Не хотілося уже нічого. У голові не було думок, не знала нічого. Її блудні очі безвольно блукали по стінах кляси, немов шукаючи чогось...

Із-за старої мапи Азії виповз чорний тарган, сів на стіні і зарухав вусиками. Дивним магнітом прикував він зараз же Танину увагу. Єдина жива істота серед цієї пустелі. Біла стіна була продовженням безбережного снігового, підбігунового поля, а тарган — маленький досліджувач. Він то повз, то ставав, немов провалюючись у снігу. В її уяві він набирив людських форм. Над розколинами стіни він довго сидів і думав, як їх перелізти. Коли можна було, обходяв, коли ні, брав їх на провал і далі йшов швидше. Покрутившись на стіні, він різко повернув назад і почав спускатись на південь. „Тепер іде відкривати південний бігун” — подумала Таня. Їй пригадалась відповідь хлопчика на її питання, чи тепло на південному бігуні — хлопчик сказав, що тепло. Тарган без сумніву прямував до тепла. Він швидко перебіг Азію, перескочив через Алтай, Монголію і знов опинився на стіні. Він так різко вирізнявся на білій стіні. Посидівши, порухавши вусиками, тарган знову заметушився. Таня думала, чи полізе він до пічки, чи ні, чи розумний з нього досліджувач, чи ні. Тарган наче прочитав її думки. Він швидко зорієнтувався і попрямував до пічки, та, пробігши шмат дороги, знову став. Може він бачить її і з острахом ставав щохвилини, але коли віддаль від пічки стала цілком невеличка, він розбігся і з розгону шугнув у дірку...

Таня зідхнула і піднесла голову. В клясї темніло. Треба було йти додому. Вона встала, одягла свою чорну, шкіряну курточку. Каскетки десь не було. Почала розглядати-

ся за нею, але за вікнами пронісся раптом дивний, зловісний крик.

Хтось біг аїлом, вигукуючи якесь незрозуміле слово.

Таня покинула шукання і почала прислухатись. Крик затих, але за кілька хвилин пронісся знову вже ближче.

— Катунь!.. Катунь!.. — тепер виразно бився із вітром чийсь знесилений голос і мовк. Через хвилину Таня почувла чавкання по болоті чиїхсь чобіт і знов цей розпачливий крик під самими вікнами: — Катунь!.. Катунь!..

*

Нечувані дощі на Алтаї зробили своє. Гори перемінились в один суцільний водопад. З калуж поробились озера, з джерел потоки, зі струмочків ріки і вся та маса води, омивши гори, вливалась, нарешті, у Катунь. Ріка здулась. Заскрипіли береги. Клепочучи й пінячись, прийняла вона бокові води і понесла у долину. Та вони пливли з усіх боків без перерви, не вмщаючись. Ріка набирала. Серединою її котилися вали, як велитенські казкові сірі коні, ржали на порогах, бризкали мокрими хвостами, кидалися на гранітові пороги, кусали їх, і пороги злякалися, сховалися, перемогли їх коні. Ріка залила пороги до краю і попливла понад ними рівною масою, тільки всередині, де заховалися вони, дудніло і гуло. Біловодна священна ріка показувала алтайцям свою могутність. На її спіненій гриві пливли копиці сіна, дерева, повіривані з корінням, столітні кедрі, обломки юрт, корови з обдутими набряклими животами, лошата, вівці.

На двох високих берегових скелях над Катунню стояли люди: чоловіки, жінки і діти. Дрижачи з холоду і жаху, дивилися на ріку. Сюди збіглися вони з усіх кінців аїла, щоб слідкувати за рікою, щоб бути напоготові. Жінки, прочуваючи лихо, плакали.

— Пропали ми, люди, — сказав доморослий тельгочі²²⁾, старий, сивий алтаєць в одному гуртку. — Це кара. Я казав, що так буде. Ще не такі кари зішле Ерлік на нас. І по заслузі. Нарід безбожний став. Молодь не вірує в богів, жертв не приносить, не слухає батьків. За повинно піде голод. Сіна позносило, худобу забрало, юрти повалило. Буде голод, пошесть буде...

Старий дід із маленькою косичкою стояв згорбившись над кручею, як ворон у дощ, хитався, як ворон, і крякав.

²²⁾ Тельгочі — віщун.

Але його ніхто не слухав. Діти тулились до материних спідниць і кричали. Матері не заспокоювали їх, вони самі дрижали від смертельного жаху, вони охали, зносили руки до неба, але їх стогонів і криків не почуло небо. Їх заглушала шумом страшна ріка. Вона прибувала з кожною хвилиною, наповнивши береги до країв і, нарешті, не вмещаючися в них, вдарила убік і широким потоком побігла до села.

— Вода за нами! — почувся крик.

Люди, що стояли на одному горбку, побачивши, що вода справді бурлить уже за ними і може їх відтяти від села, кинулися назад. Бродячи по кістки в холодній воді, що заливала їх долину, вони пігнали до села, та води випереджали їх, малими хвилями вони завойовували собі щораз більший простір, щораз ширшу територію.

Скеля спустила вмиць. Попереду бігли жінки, тулячи до грудей діток, ззаду чоловіки, а за всіма поволі плентався дід, потрясаючи косичкою і розказуючи про карі божі.

Його юрта стояла високо і він не боявся, що її залле вода.

Нараз пролунав пронизливий жіночий вереск на другому горбку. Там була якась метушня, люди збіглися до купи і з купи раптом вирвалася якась жінка і кричучи побігла в село. Утікачі не спинилися, не звернули уваги, бо кожний думав про себе, про нещастя, що спіненим конем гнало за ним...

*

Керована якоюсь внутрішньою силою, приспаним інстинктом, Таня вийшла надвір. Побачивши здалека метушню переляканих людей, почувши їх крик, вона подалася на ріку. У шкіряній курточці, з непокритою головою, не обминаючи калюж, вона йшла по воді, немов не помічаючи її. Вона йшла туди, звідки бігли люди. Їх бігло тепер багато — ціла юрма. Попереду, ревучи диким нелюдським голо-сом, бігла жінка. Порівнявшись з Танею, вона захопила її за рукав і шарпнула щосили. Таня спинилась мовчки і подивилась на неї байдужими очима, дивуючись, чого вона хоче від неї?

Жінка перелякалась. Таниних очей.

— Чого дивишся на мене? — крикнула жінка. — Не знаєш? Манзир...

— Що Манзир? — спитала Таня, сонно пригадуючи свого школярика з чорною голівкою і маленькою кісочкою.

— Манзир там, у ріці...

— У ріці? — перепитала Таня.

Їй пригадується чорний тарган із такими смішними вусиками, що відкриває бігуни... Таня всміхнулась.

— Чого смієшся? Манзир мій зірвався зі скелі і втопився...

Розхристана жінка пустила Танин рукав і, ревучи звірячим ревом, побігла до села.

Таня подалася на скелю, що на неї показувала жінка. Це була колись улюблена її скеля, конечно місце її прогульок. З неї вона могла колись годинами вдивлятися в любу ріку. Таня подалася туди. Люди, біжачи з кручі, завертали її, показували на небезпеку, але вона нікого не слухала. Бродячи щораз глибше у воді, вилізла, нарешті, на горбок. Вода прибувала безупину і заливала долину щораз ширше, щораз глибше. Вона заповнила вже всі вулички в аїлі, позаливала хліви, де стояла худоба і вівці, вдиралась до юрт. Люди поспіхом сідали коні, навантажували на них цюцінніше хатне добро. Жінки прив'язували до сідел мішки з копченим прасованим сиром — хлібом алтайським, заготовленим на зиму, зверху клали дітей і їхали в гори у вищі місця, де не могла їх дістати вода. Залишивши скарб на вищих місцях, хто мав час вертався назад забрати рештки вбогих пожитків, але траплялось так, що вже не було чого брати; вода замулювала юрти, ламала їх. Багато з тих, що поверталися вдруге, втретє, не заставляли на місці своїх житл. Розглянувшись довкола, не бачили нічого, тільки безбережне море, серед якого, як обпалені пні, стирчали де-не-де до половини залиті брудними водами юрти. А на обрії, на скелі, над кручею, бачили одиноку чорну постать, що стояла нерухомо, як спижевий пам'ятник...

Це Таня. Вона стояла нерухомо і поглядала на воду. Очі не спочивали. Було на що подивитись, але мозок спав. Вода котила на своїх спіненних хвилях щораз нові предмети. Ось вона понесла цілий стіжок сіна, ось несе осідланого коня, ось почорнілі рештки розваленної юрти. Таня пропускає все це з убійчою байдужністю. Перед нею щось далеко важніше, ніж це. Перед нею... маленька пташка, що не знати як потрапила у воду. Вона крутиться у водовороті біля самого берега. Крильця розпущені, на середині синенькі блискучі плямочки... „Це трутик Рамеза — думає Таня. — Бідна пташко, бідна сирітко, чого ти не береглась води?“

Пташка крутиться у вирі білої спіненої води, вода творить глибоку лійку. Пташка зносить туди і вона щезає з очей, але за хвилину знов вириває і знов бігає довкола бе-

регів лійки. Коли пташка виринає, лице Тані прояснюється, коли ж поринає, хмурніє. Та нарешті пташка потрапляє у ще глибшу лійку і більше не показується. Таня напружено дивиться у воду. Їй страшно хочеться ще раз побачити пташку. Ще раз, ще тільки один раз. Бажанню її не має меж. Бажання її межує з божевіллям, але пташка не показується. „Вона мусить показатись, — думає Таня, — мусить!” і вона стоїть, як закам'яніла, і дивиться в воду. А води все прибуває і прибуває. Де недавно ще вона несміливим струмочком продиралась у долину, тепер пливе розшалілим річищем, не боячись ніяких перешкод. Вона занесла, залила майдан, де недавно ще гралися діти, залила всі криві вулички аїла, позмивала всі юрти і на місці зеленої долини, між двома пасмами гір, бушує грізне холодне море. Із моря виринають де-не-де дерева своїми коронами і невеличкий шматок скелі, на якій, здалека, як обгорілий пенюк, стоїть Таня.

На землю швидко падала ніч. По узбіччях гір запалили вогнища. Над вогнищами носився плач і лемент, а вище, на чорних скелях, де розсілась ніч, сичали й плакали сови, вторюючи тим, що плакали біля вогнища. Цілу ніч не спали селяни, щоб бути наготові, коли б вода піднімалася ще вище. Усю ніч волали до богів і духів, обіцювали жертви, але боги мовчали безсильні і тільки страшно і грізно шуміла священна ріка алтайців Катунь, і тільки страшно клекотіло на місці їх убогого селища невмоліме, жорстоке море, а вгорі, де чорні скелі, де розсілася ніч, плакали сови і вторували тим, що лементували біля вогнища...

Усю ніч горіли вогні, усю ніч шуміла Катунь і бушувало море. Коли ж засіріло небо і перший раз за цілий місяць виглянуло сонце, то над водами стояв білий, як молоко, густий туман. Він поволі почав підноситись угору, відкриваючи обрій. По деревах, що стирчали з води, люди пізнавали місця, де стояли коліси їх житла, бо більше з води не видно було нічого. Вода залила і скелю над кручею, де ввечері стояла одинока, чорна постать. Ранок не застав уже там нікого.

*

У Чемалі повинь наробила б багато шкоди, коли б заздалегідь вжиті заходи не дали розгулятись стихії. Вода порозмивала дороги над Катунню, залила майдан коло спустілої церкви і підмила кілька юрт, що стояли найнижче. Село Чемал стоїть на високому березі Катуні і воно природно захищене від повені, але вода безперечно залила б

село, коли б не швидка рятувнича акція. Чемальська молодь утворила рятувничу дружину і на чолі її стали два досвідчені чоловіки — Іван Макарович і доктор Темір. У долинах, куди могла продертись вода, вони поробили дерев'яні дамби, навозили землі і каміння і загатили воді дорогу до села. Вода просякала, правда, місцями і бігла на майдан, але проходи, утворені в гатках забивали наново, а воду спроваджували rovami за село. Іван Макарович і Темір із головою впрнули в роботу. Вони самі копали рови, самі насипали землю, вони керували роботами, видавали розпорядження, накази, і всі їх слухали, бачучи їх уміння і досвід.

— Інженер Манченко радів би, побачивши нас, — промовив Іван Макарович до Теміра, витираючи спітніле обличчя.

— Індустріялізуємо країну, — сміявся Темір.

— Не знати як він там відчитався зі своєї роботи? Бідний хлопець. Скільки сподіванок було, і все пішло марне! Тут іще і нашої вини трохи. Занадто недовірливо поставились ми зразу до його роботи.

— Трудно просто було повірити — сказав Темір.

— А даремно, він був серйозний чоловік, йому можна було вірити. Неприємне те, що не пише нічого.

— То правда, обіцяв, повинен був написати, уже час, хоч ви знаєте, як до нас іде пошта.

— До речі, сьогодні повинні були пошту привезти, — пригадав Іван Макарович, — ви дістали що?

— Я ж дома не був. Цілу добу вже сиджу над рікою. Вони обидва рівночасно глянули на ріку.

— Чи довго ще вона буде казитися?

Доктор Темір був певний, що це вже кінець.

— Дощ ущух, вода повинна спадати.

— Вона і спадає, — сказав молодий парубок, що нехотячи боком слухав їх розмову.

— Невже спадає? — зрадів Іван Макарович.

— Подивіться.

Іван Макарович і Темір вилзли на дамбу. На верхній дощці лежала рівна мокра смужка на два-три сантиметри.

— Вода спадає! — крикнув Іван Макарович, — слава! Ми перемогли стихію!

Літній чоловік радів, як хлопчик. Йому хотілось підскакувати і бити в долоні.

— Ви ще не дуже — спиняв його Темір, — Кагунь капризна, як розбещена жінка, вона ще може себе показати.

— Ні, ні, небо випогоджується, більше води не прибуває. Такого високого рівня води я, відколи живу, не пам'ятаю, а прожив я над нею, нікуди не від'їзджаячи, 47 літ.

— Так таки не від'їзджали? — спитав Темір.

— Йй-бо ні. Моїх виїздів до Бійська я не вважаю за виїзд і то я там довше ніколи не сидів, як тиждень. А поза Бійськом я жодного місця не знаю.

Темір здивовано підніс очі. Він не знав про це, перший раз чув. Як так можна було жити?

— Вас ніколи не тягнуло в чужі країни, міста? — спитав Темір.

Іван Макарович не збентежився і не засоромився.

— Читаючи про ті країни, міста, — тягнуло туди подивитися, але коли б до того дійшло, щоб поїхати, я б відмовився, — сказав він щиро. — Я не уявляю, як можна жити без гір, рідного Алтаю? Я боявся б, що умру там на чужині.

— І ви хочете нести культуру в край, не бачивши й одним оком культури?

— Я хотів би для своєї отчизни всього найкращого на світі. Ну, як там хлопці? Не спадає вода більше?

— Спадає, — сказав парубок із дамби.

— І багато?

— Спала ще з на два сантиметри.

— Тепер можна йти до хати. Залишити дижурних — і до хати. Ви залишитесь на дамбі? — спитав він хлопця.

— Залишусь, ідіть спочивати, — сказав парубок і цикнув крізь зуби на воду.

— Ходім, докторе, якби що трапилось, нам дадуть знати. На все добре, хлопці! — гукнув він.

— На все! — відповіла молодь.

Увійшовши до хати, приятелі застали Ганну Степанівну в сльозах. Заскочена приходом Теміра, вона не встигла витерти сліз і скрити свого хвилювання. Веселий настрій Івана Макаровича при виді їх зник вмиг.

— Чого ти плачеш, Ганнусю? — спитав він дбайливо свою дружину.

Ганна Степанівна витерла фартушком очі.

— Не плачу, — сказала вона, — але чогось мені страшно, що з Танею. Там така низька долина, певно залило всю.

Чоловіки зрозуміли, що Ганна Степанівна має рацію. Дивно, що за роботою вони забули про це. Іван Макарович почав потішати жінку:

— Вона ж не дитина, — сказав він, — чого ти боїшся? Живе вона певне в діда, юрта їх висока, боятися нічого.

Своїми словами він заспокоював і себе, бо йому чогось раптом стало незрозуміло важко.

— Мені чогось так сумно, що не можу собі місця знайти. Не знаю чого. Василь привіз листа. В не хотів показувати тобі, щоб не розстроювати. Казав Василь, що до Тани був учора лист також.

— Від кого лист?

— Та від...

Вона зразу не відповіла, зустрівши з допитливими очима Теміра.

— Не буду скривати, — сказала по хвилині, — від московського високого гостя, що тут був у нас.

Іван Макарович сильно змішався. Ганна Степанівна подала йому листа.

— Прочитай і дай докторові Темірові, — сказала вона.

Іван Макарович швидко пробіг листа очима і затиснув зуби.

— Прочитайте, — сказав він, передаючи листа Темірові. Той, неохоче, з обридженням, як щось слизьке, холодне взяв листа. Читаючи його, мінився від негодування. Деякі місця в листі прочитав двічі. Ганна Степанівна не спускала з нього очей.

— Падло! — сказав по хвилині Темір, — він і їй певно таке написав.

— Не інакше, — погодилась Ганна Степанівна, — не інакше, а таке.

Доктор Темір зірвався ніби хотів бігти до нього, або до неї. Але швидко погамувався і сів.

— Я турбуюсь, що з нею, — говорила Ганна Степанівна. — Я так чогось боюсь. Ти старий не міг так зробити, щоб вона була тут і жила з нами? Скільки я не напросилась, а тепер не знаю, що з дитиною робиться. Там повинь мала бути велика. Місцевість дуже низька.

Іван Макарович прийняв докір дружини. Люди в нещасті завжди шукають винуватця свого нещастя, хай це буде і любий чоловік.

— Сама вона не хотіла жити з нами, — промовив він сумно, — я не знаю, навіщо ті докори, коли і так мені вже досить усього, коли це нічого не допоможе.

— Я не докоряю, але та повинь мене так турбує.

— Повинню нічого турбуватись. Вода прибувала вдень і не раптом, а поволі, так що втекти можна було.

Іван Макарович заспокоїв дружину, але чув, що само-го щось так ссе, так мучить. — „Лист зробив сильне вра-жіння на дівчину, а вона така божевільна...”

Ганна Степанівна тихо плакала, доктор сидів, похилив-ши голову.

— „Чого він тоді вилікував його? Не вилікуй я його тоді, про нього б уже забули”. Темір уявляв собі, що він зробив би, як би зустрівув його тепер, отут денебудь. Щоб він зробив? Бити! Бити хотілось довго і страшно. Бити! Не стріляти, а бити ломакою по голові, по спині, по ногах, — бити і бачити, як він корчиться в болях під ногами. Топта-ти його ногами, дивитись, як він плює кров'ю, топтати, аж доки не спустить духу!...

Доктор Темір заціпив зуби, витріщив очі і стогнав, не-наче він мав його вже під ногами і знущався з нього.

По хвилині опам'ятався і заспокоївся. Встав із крісла і сперся на вікно. Перед ним лежала пуста вулиця, людей не було, на подвір'ї сусідів, що мешкали напроти, грались молоді собаки. Вони обіймались, стоячи на задніх лапах, і намагались укусити один одного, то знов, розчепившись, бігали один за одним зі спущеними хвостами. Доктора Те-міра заняла забава собак і він на хвилину забув про все. Раптом перед очима проїхав чоловік верхи. Доктор Темір машинально повернув очі на нього. Це був незнайомий йо-му алтаець у довгій кожусі, підперезаний ременем, він роз-глядався довкола, шукаючи когось очима, і даремне, бо навколо нікого не було. Люди втомлені вичікуванням різ-них несподіванок від Катуні й участю в рятівничій акції, переконавшись, що ріка більше не загрожує, відпочивали в своїх житлах. Незнайомий алтаець, побачивши через вік-но доктора Теміра, кивнув головою, щоб він вийшов.

Доктор Темір здригнувся. Його охопило раптом якесь неприємне прочуття. Він був певний, що приїзд цього чо-ловіка має якийсь зв'язок із Танею. Відступив від вікна і глянув на своїх господарів. Вони сиділи згорблені, сумні, з мокрими розчервонілими очима.

— Якийсь чоловік під'їхав під ганок, — сказав Темір, — видно до нас.

Господарі одночасно скочили з місця, але в кухні вже почулись кроки незнайомого чоловіка. Через хвилину тихо відчинилися двері і в них показаласть його чорна кудлата голова.

— Єзень! — сказав чоловік увійшовши.

Йому відповіли заклопотано, чекаюче. Чоловік водив очима по присутніх, угадуючи, чи знають вони що, чи ні.

— Мене післав дід Токпак, — почав він поволі.

На нього піднялись трое поблідлих облич, упилося три пари вистрашених очей. Ганна Степанівна закрила мимоволі руками вуха, щоб не почути того, що він скаже. Але вона почула, бо слова ті були такі, що пройшли б крізь мур. Вони без труду пробрили собі путь до її вух і мозку.

— Дід Токпак просив передати, що дочка їх Таня втопилась...

По кімнаті пролинув тихий зойк, як плач голодного бурдука, і все замовкло, а післанець говорив далі:

— Тоді, коли вода найбільше прибувала, вона пішла над кручу і більше не вернулася: Катунь забрала собі її в жертву, за спасіння аїла.

Доктор Темір, що досі стояв закам'янілий, зірвався до післанця і вхопив його за груди.

— То правда? — крикнув він.

— Правда! — перелякався чоловік. — Люди бачили її над кручею до пізнього вечора, вода залила весь аїл, вона стояла там, а вранці вже не бачили нікого.

— Може вона вернулася?

— Звідти вернутися не можна.

— Чому ж ви не рятували її?

Темір верещав і тряс чоловіка, як грушу.

— Свою худобу і дітей рятували. Човнів нема в нас. Нічим було під'їхати до неї. Але це, може, краще, що вона втопилась.

— Чому? — заревів Темір.

— Ріка хотіла жертви, — сказав чоловік, — дістала її і заспокоїлась. На другий день вода впала.

Темір остовпів від тих слів. Вбити цього темного чоловіка за ті слова? Перед ним стояв увесь нарід. Уся страшна безбережна алтайська темрява, тяжка, незглибна, накопичена століттями.

Чоловік не зрозумів докторового жаху. Заохочений тим, що його слухають, розказував далі свою повість.

— У неї злий дух вселився і помішав її розум. Так казали люди, що бачили її останнього разу.

Доктор Темір оглянувся на хату. Його господарі лежали зомлілі. З їх лиць визирала смертельна блідість.

— Води! — закричав Темір. — Але в хаті його ніхто не почув. Післанець, побачивши роботу своїх слів, скористав із замішання доктора, висунувся за двері і зник.

Доктор Темір побіг по воду і заходився тверезити зомлілих.

Повернувши додому пізно, Темір, не запалюючи світла впав у фотель. У душі була страшенна порожнеча. Не хотілось нічого ні думати, ні робити. Він був подібний до скупаря, що все життя збирав золото і ховав у скрині, і те золото одного дня вкрали злодії... Доктор Темір знав, що втратив усе, що мав найдорожчого, — ба, втратив усі надії, без яких неможливе життя, і тепер не залишилось нічого. Він чув, що життя зробилось непотрібне, але почуття свого він ще не погодив із думкою, що спала стомлена, побита сорокатим жмутком останніх подій. У всьому тілі чув страшенну втому. Болів кожний м'яз. Витягнувшись у м'якому кріслі, прислухався, як біль холодною струмкою майнув по ногах, по спині, руках. Тільки голови не зачіпає, бо голова знечулена спить. Широко розплющені очі встромились у стелю. Їм боляче рухатись.

До кімнати ввійшла стара Тібан. Ставши біля порогу, завагалась, чи йти далі, чи ні. У кімнаті було темно; при світлі молодика, що кидав у кімнату слабеньке світло, вона бачила нерухомий силует сина.

— Ти спиш, сину? — спитала вона тихо, ледве чутно.

Доктор Темір прокинувся від дивного півсну. Не вірячи собі, що йому не приснилось, підвів обважнілу голову.

— То ви, мамо?

— Я, сину. Я питаю, ти спиш?

— Ні.

— Може світло засвітити?

— Світить, байдуже.

Стара засвітила лампу і поставила на стіл коло сина.

— Ти певно голодний, сину? — спитала вона дбайливо.

— Ситий, мамо, ситий.

Мати прийшла з чимось, хотіла щось спитати, але не зважилась. Вона складала на його столі десять разів складені книжки, папери, чекаючи, аж він сам заговорить. На столі лежали окремо свіжі газети, яких він ще не бачив.

— А тут газети є, сину, — сказала вона, не дочекавшись слова від сина.

— Добре.

Розмова ніяк не могла початись. Стара знала, що й даліші намагання будуть даремні, і тихенько подалася до дверей.

— Я пізніше зайду, — сказала, відчинивши двері. Сина не відповів.

У хаті знов зробилось тихо. На дворі стояла погідна ніч, через вікно поглядав одним рижком молодик. Доктор Темір сидів тепер у фотелі, як хворий або дуже п'яний. Він розставив на поруччя руки, витягнув ноги, голову опустив на груди і знов запав у півсон, півнебуття. Нарешті, підвів голову. Його присліпуваті очі без окулярів були мутні, без життя. Повів ними по кімнаті, шукаючи чогось. У голові пересохло, хотілось запалити цигарку. Нишпорив рукою по столі, шукаючи тютюнярку, але вона була у пальті. Намацав газету і підніс її до очей. Розложив газету і почав пильно читати, притуливши її до самого носа. Прочитав старанно передову і наступний розділ, не зрозумівши у висліді ні слова. Тоді почав перебігати очима зі статті на статтю, з заголовка на заголовок, але читання не викликало в його мозку ніякого рефлексу. Зневірившись, уже хотів кидати газету, як раптом його зацікавив один анонс, написаний товстим шрифтом. Цей анонс стояв у розділі „Музика й мистецтво”. Товсті літери кричали: „Виставка картин”.

Темір почав пильно читати анонс. Там говорилося, що влаштовано виставку картин найкращих художників Москви всіх шкіл і напрямків, як річний підсумок їх праці. Серед прізвищ художників доктор прочитав прізвище Ломова. Цей анонс Темір прочитав одним духом і на диво ясно зрозумів. Не доводилось читати вдруге.

Згадка, прізвище ворога, вмить розбуркали його приспану думку, думка почала швидко ворушитись, як відігріта в зимі комаха.

— Убивця! — прошепотів Темір. — І він живе! Він ходить, сміється, любить, готується до виставки, збирається захити слави, а його жертва лежить десь тепер на дні холодної ріки! Таню! Таню! — завив Темір не своїм голосом, — Таню! сонце мое, Таню!

Ухопився за голову. Вона привиділась йому зогиджена муками, мокра, до половини занесена річним намулом...

Нерви розгулялися так, що тепер їм не було стриму. Забігав по кімнаті. Руки дерли одержу, пальці корчилились, дряпали обличчя, рвали волосся.

— Таню! — стогнав він. — Невже я більше ніколи не побачу тебе? Невже ти ніколи не всміхнешся до мене? Не може бути!! Не може бути!!

Він хотів переконати себе, що це сон, що це помилка, що це неправда, що вона живе, що той чоловік жартував. Почав прислухуватись, чи хто не йде сповістити його про те, що все те неправда, що Таня жива. За дверима щось

грюкнуло. Ось зараз вони відчиняться і той самий посланець прийде й скаже, що він помилився, що це не Таня згинула, а хтось інший. Стояв і дивився на двері. За дверима було тихо.

Стара Тібан, що підглядала крізь дірку від ключа за руками сина, побачила, що він дивиться на двері, причаїлась і стигилась. Вона догадувалась, що син буде страждати і хотіла бути напоготові. Щоб побачити його, вона завітала була лялпю.

Доктор Темір, не дочекавшись нічого, пішов до стола. Його очі упали на газету і знов зіткнулись з ненависним прізвищем. З озвірінням ухопив газету, кинув і почав топтати ногами. Виладувавши трохи злости, заспокоївся на момент, але думка вже не думала дрімати і глухо стукала в череп.

„Ти пам'ятаєш її очі, коли вона приходила кликати тебе спасати його?“ — стукала думка.

Темір бачить, як живі її очі.

„Навіщо я послухав?“ Очі звогчили. — „Я врятував його на те, щоб він убив її? Я брав участь в убивстві!“

Як живі, стали перед очима всі рисочки її лица. Бачив луки її густих брів, бачив перчик на личку, бачив кінчик її рожевого вушка, білі як сніг зуби, бачив її усмішку. Раптом облік йому губи її єдиний поцілунок, що вона подарувала йому, як доказ подяки за доброту.

— Я вже ніколи не дйткнуь її руки, — шептав він. — Ніколи не почую її голосу, ніколи не побачу її...

Темір кинувся до шахви. Там у кутку лежав завжди його бравнінг. Почав шукати, перекидати все у шахві, але бравнінга не було. Застогнав, як ранений звір. До кімнати тихо всунулася стара Тібан. Подивився на матір сграшними очима.

— Заспокійся, сину, — просила вона ласкаво, — не журись дитинко. Плачем горю не допоможеш.

— Ви знаєте, що з Танею, мамо?

— Знаю, сину. Не воскресиш її більше. Заспокійся! Коли б не було горя, не було б радості. А живий хай живе гадає.

Син не чув слів матері, але почував, як голос її заспокоює його, колише, як колись у дитинстві.

— Ти може випив би чого? Є арака свіжа і вина я купила для тебе, може вип'єш і легше стане. Вино нераз заспокоювало тебе.

Стара пішла до шахви, і видобула з закутка пляшку вина. Там була приготована заздалегідь склянка.

Темір випив три склянки одну за одною без передишки. Через кілька хвилин він, здавалось, заспокоївся. Нова думка вселилась в його мозок, і привела до рівноваги.

— Я, мабуть, поїду мамо, — сказав він захрипю.

— Куди, сину?

— Не знаю, може до Бійська, може ще далі. Мені треба заспокоїтись, тут я не зможу прийти до себе.

Стара недовірливо глянула на сина.

— Це добра думка. Поїдеш, побачиш людей, забудеш...

— Тільки ви нікому про це ані слова. Дайте коневі їсти, я вранці вирушу. Про мене не турбуйтеся, я повернуся через кілька днів.

Випорожнивши цілу пляшку, Темір почув, як голова тяжіє і злипаються очі. Фізична праця, невиспані ночі, моральні переживання, збившись до купи, перемогли.

— Я піду спати, — сказав він, встаючи з крісла і заточуючись.

Стара мати повела його стомленого до ліжка. Помогла роззутись, роздягтись і положила спати, як багато років тому, коли він був ще маленька дитина. Стояла над ним і молилась. А як син заснув і мати переконалась, що він справді спить, тихенько погасила світло і вийшла з хати. Тепер вона була певна за його цілість.

„Завтра він буде інакший, — думала стара, йдучи до своєї юрти. — Сон — найкращий лікар на такі болі. Сон і час. Їх два. Ха-ха-ха... Скільки то терпінь посилає життя? Терпінь і радості. Усього є в тому житті. А гарне воно, шкода, що таке коротке. Може смерть вже гострить косу на горах? Хто її зна?!”

Вона втерла якусь заблукану сльозу і глянула на місяць, що ховався вже за горами на спочинок.

— І ти йдеш спати? Ти все молодий!

Стара Тібан забула всі сумні думки і всміхалась до місяця сльозавими очима, а місяць їй відповідав.

*

Якось незадовго після дощів і повені задули з півночі на весь Алтай холодні вітри, несучи на своїх незримих крилах холодний смертельний подих зими. Ріка, що недавно затопила стільки аїлів і ревом та величчю нагоняла жах на Алтай, впала, зменшилась до непізнання, а на широких долинах, де стояли аїли, а потім бушували її хвилі, лежали

на піску тоненькі пластинки льоду, як свідки недавньої катастрофи. Зчищаючи їх, алтайці будували нові, нехитрі житла, бо зима йшла швидкими кроками. За кілька днів замулену долину покрили знову юрти, що били у вічі білизною, свіжістю тесаних дров і виглядали як стіжки поскладаних жердок. Школа, де вчила колись Таня, знов почала свою працю, а на місце Тані прибув із Улали вчитель. Вода поносила людям сіна, худобу, багатьом мешканцям позабирала хатне майно, припаси їжі на зиму і народ стояв перед привидом голоду. У села приїжджала вже двічі комісія підраховувати шкоди вчинені повинню і обіщувала матеріальну допомогу. Це трохи заспокоїло народ і він, сидячи в юртах, покійно і тихо чекав на зреалізування обіцянок, на переведення її в життя.

Ніхто не вийшов цього року на лісові промисли. Дрібний звір кудись подався у непрохідну тайгу і вигнили кедрові горішки, найважливіший рід промислу, який щороку збагачував небагатьох.

І ще одно нещастя загрожувало селам. На горах появились у великій масі вовки. Вони ходили цілими зграями, нападали в білий день на село, на очах у мешканців роздирали овець і собак. Цілими ночами довкола сіл горіли ватри, щоб відстрашувати від житл небажаних і грізних гостей. Біля вогнищ вартували люди. Цілими ночами точились тют, для скорочення часу, довгі балачки, а зводились вони випадково до пережитих нещасть, що впали останніми часами на Алтай. Нерідко заходили до вогнів уночі чужі перехожі погрітись і за звичаєм пересидіти до ранку та з вартовими обговорити їх важке становище і розказати про своє. Одного разу до великого вогнища, де сиділо троє вартових, заїхав чоловік, якого на селі не знали і ніколи не бачили. З вигляду був він схожий більше на монгола, ніж на алтайця, але говорив по-алтайському добре. Чоловік був він видно, дуже мудрий, бо хоч був і здалека, знав докладно про всі нещастя, що навістили їхній аїл, і пояснював їх причини. Говорив він по-вченому і всі його слухали.

— Упадок віри серед алтайців, — казав чоловік, — це причина нещасть і кар божих. Упала віра серед старих і молоді. За це карають боги народ і будуть карати. Розгніваних богів можна з'єднати жертвами, а їх не приносять. Ваш аїл покарали боги за кама Натруса і покарали найтяжче. Чому вода не залила Чемала? Чому не залила інших аїлів, а тільки ваш? Бо ви піддалися злим нашіптуванням, серед вас були зрадники, що запродались і видали його. Він не

вмер, бо дух його невмирущий. Він живе у надалтайських сферах і звідти посилає на вас нещастя. Він зіслав повнів, що зміла ваші житла і достатки. Він наслав на вас вовків, щоб забрати вам рештки худоби. Він зішле голод, а на весні пошесть на людей і худобу, що перезимує зиму. Хто у вас тепер знайдеться такий, щоб захистив вас перед духами? Нема такого.

Люди слухали понурих його віщувань, його погроз.

— Нема, — кивали вони головами. — Той умів підноситись і на п'яту сферу, він розумів усіх духів.

— У вас голод уже тепер, — продовжував прихідько, — що ви будете робити далі, як зима прийде?

— Влада pomoже, — сказав молодий парубок несміло. Решта недовіжливо мовчала.

— Не вірте, — сказав, зло посміхаючись прихідько. — Ніхто вам не pomoже. Тепер усюди голод!...

А потім тихо, ніби про себе:

— В Уймоні народ повстав, побив комісарів, спалив аймацьку раду. Народ не витримав і повстав...

Прихідько навіть не подивився, яке вражіння справили його слова на присутніх. Видобувши з-за халяви люльку, він старанно почав набивати її зеленим самосадом.

— Я був колись в Уймоні, — сказав старий вартівник. — Далеко звідси.

Решта вартових мовчала. Ніхто не вдумувався у значіння слів прихідьця. Кого могло цікавити те, що роблять люди в Уймоні, коли ніхто їх не бачив? Кожний думав про себе, свою сім'ю, свою худобу, про те, що не буде чим кормити їх узимку, і кожний бачив привид голоду, що вітав над Алтаєм.

Прихідько довго возився з люлькою, чекаючи, що йому може заперечить парубок, але той піддався своїм власним думкам, забувши про все оточення. Над чотирма похнюпленими головами стояла тиша, тільки вогонь потріскував та зітхав ситий буланій кінь прихідька.

На дворі поволі розвиднювалося. Прихідько глянув угору, а потім на людей. Вони все думали, стоячи в однаковому положенні.

— Поїду я, — перервав тишу і нитки важких дум вартівників прихідько. Від його слів немов прокинулись усі, немов зраділи, що можуть поговорити про інше, про легше.

— Небезпечно ще, — сказав дід. — Посидів би до ранку, вовки.

Чоловік не боявся.

— Пізно буде, — сказав.

— Далеко держиш путь? — спитав дід.

— До Бійська.

— Не скоро будеш. Дорога далека, — сказав дід. — Був і я там колись, давно.

Прихидько нічого не відповів, а повернувся до коня. Він поправив ремені і виліз на сідло. Стиснув коня ногами і рушив від вогнища, не прощаючись. Його від'їзд нікого не здивував, ніхто його більше не затримував, але всі провозжали його очима. На сідлі ззаду була прив'язана добра рушниця, якої вони не помітили досі.

— Хто він, діду? — спитав парубок по від'їзді незнайомого чоловіка.

— Чужий, — сказав дід. — Коли я був іще молодий, такий, як ти, бачив таких, як той. Їх тоді багато крутилось по горах. Тоді було повстання Чет-Чалпана. А коли розбили Чет-Чалпанове військо, вони зникли, такі, як той, що був тут. І перед війною появились були такі люди і теж кудись зникли.

— А хто він? — допитував парубок, незадоволений з невичерпної відповіді.

Дід не знав більше.

— Може дух перебраний за чоловіка?!...

— А курить люльку і рушницю має? — недовіряв парубок.

Дід зневажливо всміхнувся. Яка тепер молодь нетямуща, не розуміє звичайних речей!

— Духа не розбереш, — пояснював дід, — коли він захоче, щоб його не відрізнили від чоловіка, він бере його постать. Бачив, як довго возився з люлькою і таки не запалив, як слід...

*

Уже було близько півдня, як незнайомий чоловік на буланому коні доїжджав до Аноса. Він хотів вступити до села, хоч там жили росіяни.

Усю дорогу від кордонів Монголії його переслідували невдачі. Людей, з якими він мав діло, не заставав на місцях, Натрус умер, про Мабаша довідався, що той у тюрмі через зраду Тріша. Люди, з якими він говорив і підбурював проти влади, слухали його байдуже і в кращому разі не реагували на його слова, а то й виступали проти нього одверто. Повертатись цією дорогою, що він приїхав, боявся, а вертатись треба було доконче, бо бачив, що нічого не

зробить, не зможе підняти народ, не маючи ні прихильників, ні спільників, а до того швидкими кроками йшла зима.

Кінь стомився далекою дорогою і посувався поволі наперед. Їздець оглядав по дорозі околицю і помічав великі сліди знищення, заподіяні повинню. Дороги були розмиті, у багатьох місцях занесені камінням і намулом, повириваними з корінням деревами. Підчас своєї подорожі він остаточно переконався, що робота ще неможлива. Тепер була єдина думка непізнаним заїхати до Бійська, продати якнайшвидше коня, і Бією, поки вона не замерзла, дістатись до Тілецького озера, переплисти на катері, а там він уже знайде спосіб пробраться далі. Він проклинав себе за те, що послухав і так пізно виїхав. Було холодно і хотілось їсти. З верхів дмухав морозний вітер, верхи біліли вже від снігу. Усі запахи провіянту вийшли, нових у дорозі зробити не вдалось, а до Улалі була ще далека дорога. Витягнув із-за халяви люльку і з горя почав набивати тютюном, та не самосадам, як він це робив при вогнищі, а справжнім дорогим люльковим тютюном, що лежав захований у переметнім мішку.

Проїхавши кілька кілометрів самотою, їздець побачив на дорозі якусь людину. Здалека трудно було розібрати, куди вона йшла: чи туди, чи проти нього. Їздець нагнав коня. Вияснилось, що постать йшла на нього. Під'їхавши ближче, їздець побачив чоловіка, обдертого, оброслого бородою, брудного з запапаними очима, з жебрачим кійком у руці. Думка поживитись від нього, — а їздець думав, що чоловік певне має з собою якусь їжу, — зразу відпала. Він вирішив і не затримуватись біля жебрака. Порівнявшись з ним, їздець поздоровкався, але жебрак не відповів, тільки пильно подивився на нього і коли й минув його, то довго дивився вслід.

Це був Тріш. По звільненні він повертався додому. Сам непізнаний, він пізнав їздця, що через нього йому довелося стільки витерпіти. Тріш стиснув у руках палицю. Йому хотілось побігти за ним, але у їздця була рушниця. Постоявши хвилинку, він подався у дальшу путь.

*

Доктор Темір, пересівши в Ново-Сибірську на поспішний потяг, гнав до Москви. Усю дорогу сидів він спертий на вікно, вдивлявся в безконечні голі степи, що тягнулися за вікном. Перед очима миготіли телеграфні стовпи, лінули назад із незмірною швидкістю. Вся околиця була пуста,

мертва. Доктор Темір давно не був у цих краях, давно не їхав цією дорогою, ще тоді, як скінчив у Москві медицину і вертався у свої рідні гори, щоб усе життя нести допомогу своїм убогим братам. Скільки сили було тоді в ньому, скільки енергії, які перспективи?! А тепер?... Тепер нічого не залишилося з нього. Розбитий, змучений чоловік, моральна руїна, їде в далекі світи виконати свій останній обов'язок. Але доктор Темір не думає про нього, не хоче думати, він собі навіть не уявляє, що буде, як буде? Він знає тільки, що мусить їхати і їде.

Перед очима зрідка виринають московські села, щоб за хвилину зникнути, сховатись у безвісті.

„Страшні вони, — думає доктор, дивлячись з вікна на них. — Гірші, ніж алтайські аїли. Хати, як купи гнилої соломи, порозкидані в неладі по полі, ні одної ніде деревини, ні одного кущика. Брудно, сіро, сумно! Над селами звивається хмарами чорне вороння. Хмарами падає на село, як на падло, і знов підноситься вгору”.

Доктор Темір думав інакшими застати ці села.

„Скільки наговорено, скільки написано про електрифікацію, а де вона? Ті люди певне і лампочок електричних не бачили і певне скипками світять і досі! Революція не дійшла ще сюди, а коли дійшла, не внесла нічого нового. Чому ж пройшла мимо, залишивши їх на загин?”

Це мають бути майбутні села-міста, села-фабрики?

Доктор Темір робить порівняння із селами в своїй країні.

„У нас краще”, — думає він.

Думка сягає далі і робить нові висновки.

„І виходці цих сіл, — думає доктор, — хочуть учити нас, „диких алтайців?”

Доктор обурюється всією душею.

„Вони приходять до нас розказувати чудеса про свої досягнення. Вони не можуть зректись думки і охоти панувати над меншими націями. Творча нація! Оце називаються здобутки творчої нації...”

Потяг летить, звивається, як залізний вуж, сичить і стогне, а пробігаючи містки на річках і болотах, реве дико, аж стогне земля. Доктор Темір сперся головою на вікно, ловить удари пульсу потягу, чує, як у мозку його відбивається ритмічним: та-та-так, та-та-так...

Напроти доктора на лавочці сидять якісь дві жінки, з вигляду крамарки або багаті міщанки. Одна старша огрядна, з червоними масними очима, у теплій хустці, як вид-

но, мати, друга молодша білява, вдягнена з претенсіями на європейськість — її дочка. Вони недавно сіли в останній станції, але вже встигли суто поспідати і напиться чаю з бляшаного чайника, що спочивав тепер на дні глибоченного кошика. Вони з самого початку зацікавились постаттю незнайомого сусіди, але доктор намагався не звертати на них уваги. Попоївши, вони весь час у півголоса говорили. Темір знав, що говорять про нього. Розмова злостила його і хвилювала, але він терпів і мовчав.

— Калмик певне, — сказала раптом цілком голосно старша, зробивши при цім поблажливо-протекторську міну.

Некультурний вибрик старої не знати чого страшно обурив доктора. Він пригадав, як його дразнили колись калмиком і як це було йому тоді боляче. Одного товариша він колись сильно побив за цю назву і за це його мало не викинули з університету. Тепер цей поблажливий тон сусідки, її товсте, червоне лице викликало таке сильне обурення, що він не витримав і гостро сказав:

— Нема таких!

Сказав і зараз пожалів, що став із якимись крамарками до розмови. Чи слід було так знизатись?

Молодша почервоніла і з докором глянула на матір, але та, цілком не збентежилась, рада, що може розправити язика.

— А які ж є? — спитала вона тоном повним іронії.

Доктор Темір не відповів і відвернувся від вікна, але стара вважала, що тема ще не вичерпана.

— Бачите, — промовила вона, — не хочете сказати, а злоститесь. Ну хто ж ви такий будете? Не православний же?

— Ойрот, — сказав доктор.

— То ви не росіянин, не з Росії?

— Ойрот, — повторив доктор, замикаючи дальші розмови.

Стара, видно, не задовольнилась і цією відповіддю, вона значуче всміхнулась до дочки, мигнувши боком на доктора. Їй хотілось відплатити йому за грубість.

— Не чула про таких, — сказала, низуючи плечима.

Далі вона вже не зверталась до сусіди, говорила тільки до дочки, але так, щоб той чув.

— Раніш того не було, — сказала вона з досадою. — Раніш була одна Росія. Велика, могутня Росія. Куди б ти не поїхала, ти чула, що ти в себе, дома. А тепер як стала ліворучія, піди, поїдь. Розбили народ, поділили, пошмату-

вали нашу батьківщину, повідумували якихось ойротів, і вони тепер, як рівні, ще й задаються. І певна я, що не православний...

Доктор Темір кипів. У ньому перевернулась уся його істота. Він готов був накинутись на тих отидних баб і бити їх до знеможення, до упаду.

— Коли ви не перестанете виливати ваших жалів тут, на державній залізниці, — сказав він, — у моїй присутності, то я знайду спосіб примусити вас мовчати.

Доктор Темір позеленів зі злоти і скреготів зубами.

— А, ти сиди, — сказала спокійно баба. — Тебе не зачіпають і сиди.

— Зачіпаєте! Я чув вашу розмову.

— Не перебивай. До тебе не п'ють, не натягай ший.

Доктор замовк, знаючи, що словами їх не переможе. Він вийшов поговорити з провідником і той переніс його речі на інше місце. Але і там, лежачи на горішній полиці, він не переставав думати про те, що йому довелося вислухати від тих жінок.

„Усі одним духом дишуть, — думав він. — І прості перекупки і інтелігенти і комуністи. „Єдина неделіма” — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона, все одно, аби „єдина неделіма”. Вони всюди хочуть бути дома. Як же вони б могли відмовитись від Кавказу, від Криму, від Алтаю? Хто посмів би сказати, що Крим, Кавказ, Алтай не їхні? Їхні споконвічні! — І тут же „право нації на самовизначення, аж до відділення”.

Його мучила безмежна злоба. Вона заповонила весь його розум, розшарпала нерви. Він ні про що вже інакше не міг думати.

„І користуються ж, їздять, хто ж їм боронить? Але їм цього мало. Вони хочуть відчувати, що все це таки їхнє. Це їхнє! Це все не республіки, а губернії, хоч і червоної, та імперії російської”.

Паровик, як задиханий кінь, підбіг до стації і став. Він важко дихав, з його боків бухала біла пара.

Доктор Темір лїниво підніс голову і глянув крізь вікно. У вічі впав напис станції — „Вятка”. Потяг стояв тут довше і Темір подумав устати і купити якусь книжку, чи газету, щоб хоч трохи розвіяти гнітючі думки. Він підвівся вже на лікті, щоб зіскочити на підлогу, як раптом по пероні промайнуло якесь знайоме обличчя. Доктор Темір почав пильно придивлятися і пригадувати. Невже він міг мати тут знайомих? Але вийшло, що так. По невеличких

зусиллях пригадав: він мав тут знайому, це була тьотя Груша.

Доктор ще раз глянув на напис. Так. Вона казала, що живе у Вятці. Про те, щоб вийти, не могло вже бути й мови. Доктор Темір сховав голову за стіну, щоб його не пізнали. Тьотя Груша якраз наближалася до вагону. Ішла вона з якимсь чоловіком, сильно спиралась на його руку і щось йому дуже весело щебетала. Чоловік вів за руку її дівчинку.

„Чи це її чоловік, чи жертва її „пристрасти“, — зацікавився сам не знаючи чого, доктор Темір. Зацікавився більше, ніж сам гадав. Коли вони пройшли повз його вагон, він вихилив голову крізь відчинене вікно і тут же мимохіть була задоволена його цікавістю.

— Таточку, — питала дівчинка, — ти скоро повернешся?

Його відповіді доктор не почув. На станції пролунав двічі пероновий дзвін і до потягу кинулася прожогом юрба, що висипалась була з вагонів на перон. Серед товпи побачив доктор і свою недавню милу співбесідницю, яка незграбними кроками несла своє огрядне, розросле тіло до вагону. Вона розштовхувала усіх ліктями і перла у вагон перша. Доктор Темір плюнув з обридженням.

За хвилину потяг рушив. Перон непомітно спустів, люди, що залишилися, тужно провозжали вагони. Між ними zostали і тьотя Груша з донечкою. Дівчинка плакала і махала хустинкою. Її батько, видно, сів у якийсь вагон.

Коли вікно Теміра порівнялось з тьотею Грушею, вона підняла голову і погляд її зіткнувся з поглядом доктора Теміра. Вона широко розплющила очі, застигла у нестямі. Вагон проскочив і Темір так і не знав, чи вона його пізнала, чи ні.

*

Ганна Степанівна не вставала більше з ліжка. Занадто кохала свою єдину доню і пішла за нею. Після дуже високої температури почався раптовий спад її і закінчився катастрофою. Умираючи, вона була притомна, говорила з чоловіком, просила його, свого друга, передати її останній привіт докторові Темірові, коли він ще живий, коли з'явиться колинебудь. Іван Макарович ридав, і бив головою об кобиці ліжка, а вона, як колись за молодих літ, любовно гладила його голову, втомленою, скудлою рукою і заспокоювала:

— Не тужи, любий! — просила вона тихо, — ми ма-

буть скоро побачимось з тобою. Я більше не жалію за життям. Чого воно варте без Тані? А ти, коли житимеш, учи дітей, щоб любили свій край, як ми його любили з тобою, щоб підносили його, щоб він став славний на весь світ. Ще прошу, коли будуть дачники, щоб ти не вчив їх нічого, щоб не показував нічого, як ти це досі робив. І щоб нічия нога не посміла переступити порога Таниної кімнати!

Вона замовкла, у хаті зробилось темно і тихо. Ганна Степанівна заплющила очі, а зі стіни, з почорнілого образу дивився на неї неспокійно втомлений Христос. Перед ним теплилась лампадка, на гноті накоптіла чорна кулька, світло блимало, а Христос кліпав очима печально.

Іван Макарович був не менше втомлений від Христа. Він спер голову на подушку болящої. Хтось тихо накрив його густим, чорним серпанком, і йому стало раптом так легко, легко, здавалось, що він розпадається на міліони молекул, розпускається у чорній тьмі. І здається йому, що нема вже його, що він увесь розтанув. Залишився тільки мозок, але й той поволі тоне, ще трішки залишилось, ще трішки і тьма...

Раптом прокинувся. У хаті було поночі, тільки лампадка кидала на стелю слабеньке світло і воно дрижало на стелі. Кинувся до дружини — вона спала. Злякався. Взяв її руку — була холодна. Почав пригадувати її слова — пригадав. Усі пригадав до одного. Так, це були останні слова її, остання її воля, останній її заповіт. Він вирізьбив ті слова у своєму серці...

Ховали Ганну Степанівну з великими почестями. За домовиною йшли школи, уся молодь і все село. Так, як тоді, на параді, грала музика і майоріли прапори. Її не поховали на загальному кладовищі. Іван Макарович знайшов для неї краще місце. Її поховали у підніжжя високої скелі, під кріслатим кедром, над Катунню. Іван Макарович хотів, щоб вона слухала шуму страшної, колись так любої ріки, щоб слухала пісень пташок, що гніздитимуться на кедрі, навесні. Може з річки вийде на весні русалкою Таня і сяде на могилі матері?...

Іван Макарович поважно думав так у душі. Він хоч хрещений і освічений і учителем був, а в ньому й до старости лишилися забобони його предків, жили перекази його любого народу і він беріг їх у таємних закутках своєї душі, як скарб, і ніс із собою до могили...

По смерті дружини він уже не плакав. Хвилинами одчаю заспокоювали його її слова і він чекав, що незаба-

ром підкрадеться й до нього смерть, забере його туди, у височинь, де живе вже його люба сім'я. Із цвітучих лугів, із гори він поглядатиме на свої прекрасні гори, священний Алтай...

*

Адміністрація і служба художньої виставки звернула увагу на якогось дивного чоловіка, що вже другий день цілими годинами вистояв перед одною картиною. Приходив він з ранку і стояв перед нею аж до обідньої перерви, коли закривалася виставка, і входив перший, як тільки вона відкривалась. З вигляду не виказував ніяких ознак ненормальності, хоч обличчям чужоземця вирізнявся з поміж численних відвідувачів виставки, що навідували її щодня. Картина, що перед нею стояв завжди чужоземець дійсно заслуговувала на увагу. Перед нею завжди товпились інші цікаві, але цей відзначався своєю впевненістю, і тому голова виставкового комітету видав розпорядження тайно слідкувати за ним. Під картиною стояв напис із чотирьох слів: „Чорне озеро” — худ. Ломов.

Це був єдиний портрет Тані. Ніколи вона не фотографувалась. Не було де, і не любила, і, зійшовши в могилу, не лишила ніде відбитки свого обличчя, хіба що в серцях її найближчих. А тут вона була як жива, рухалась.

Доктор Темір — а читач певно догадався, що це був він — поїдав її очима. Вона тікала з води Чорного озера, а за нею гналися чорні духи. Біліде личко, вистрашені і рівночасно такі ласкаві, повні любови очі.

Доктор Темір тільки раз бачив таким її обличчя, бачив такими її очі. Це було тоді, коли вона прибігла до нього, щоб він ішов рятувати її коханця.

„Чого я тоді пішов?” — сотий раз завдає собі це питання доктор і сотий раз відповідає собі так само: „Хто міг би не послухати її, хто міг би опертися її проханням? Хто бачив те лице, ті очі, — не міг опертись”.

А тут вона, як жива. Стиснуті брови творять із двох луків один. Так вона стягла їх, коли була чогось сердита, чи хотіла показати строгий вигляд.

Він любовно, ніжно дивиться на її круглі, майже дитячі руки, на її дівочі груди. Він ніколи не бачив їх, хіба ще дитинячі. А так хотілось диткнутись до їх оксамитної шкіри! Але він не бачив, не смів подумати про них, а той убивця, малював їх! — „Як він міг спокійно дивитися на них? Видно, наситився, поки малював!”

Доктор Темір збирає до купи думки, як квочка розсіпані курчата. Вони зливаються в одну, і з них виходить поняття: Ломов. Доктор підводить очі на картину, і там те саме поняття в літерах.

Що зробив би він, побачивши його тепер?

Темір жахається. Він досі ні разу не здав собі справи з того, що зробив би він, побачивши свого ворога. А прийшов же він сюди за тим, щоб побачити і порахуватися з ним. Вистоявав же він перед його домом до пізньої ночі, думаючи щось?! Ні, він був певний, що його не побачить. Так і було. Він ні разу, ні разу не зустрінув його. — „Можливо, його в місті нема?” — подумав Темір. — „Як досі не прийшла така думка? Спитати когось, негайно спитати...”

Але раптом за спиною страшенно знайомий голос. Доктор Темір боїться оглянутись, та чує, як страшно забилося серце. Знайомий голос затих і чути другий, жіночий. Доктор Темір прислухається. Жінка каже:

— Ти знаєш, вона цікава. Раніш я не придивилась. Лиша була на тебе, а тепер бачу, що ти правий, вона цікава.

Вона каже це вмисне, щоб усі чули, що вона з художником на „ти”, бо заіменника того вживає дуже часто.

— Я дуже радий, — знехотя відповідає їй чоловік.

Доктор Темір певний тепер, що то він. Темір швидко обдумує плян, але жінка перериває його мислі:

— Ти мені дома розкажеш, — каже вона тихо. — Не вірю я все ж таки, щоб усе так легко обійшлося, як ти казав.

— Мила моя! — перериває чоловік, — чи вона варта, щоб про неї так багато говорити?

— Видно варта, коли ти її малював.

— Коли це було?...

— Але було.

— Не псуй мені настрою, Ніночко!

Доктор Темір шаліє. Не пам'ятаючись, він кидається не до тих, що говорять за ним, а до картини. Зриває її зі стіни, дірявить рукою полотно, потім кидає на землю, б'є за каблучками, з озвірінням топче ногами, рве на шматки, і при тім стогне і кричить, як божевільний.

Публіка стоїть за ним закам'яніла, не рухаючися з місця. У першій хвилині ніхто не здає собі справи, що сталося. Усім здається, що це сон. А Темір упав додолу і дориває картину руками, рве зубами на шматки.

— Хто це? — опам'ятався нарешті Ломов.

Його очі зустрічаються з очима ошалілого Теміра.

— Хто? — питає доктор. — Ти не знаєш? Не пізнав? Злодію! Убивце! Не пізнав?...

З блискавичною швидкістю, як кіт, він кидається на Ломова і б'є його куди попало, — по обличчі, у груди, реве дико, страшно, а той тільки закриває руками голову і посувається задом до дверей.

З присутніх ніхто не розборонював, і тільки служба, що прибігла на крик, ледве вирвала від нього напасника.

*

Інженер Манченко повернувся додому в прегарному, піднесеному настрої. Роботу його на Алтаї одобрено і затверджено проекти нових робіт. Ходив по кімнаті, посвистуючи, радісний, як хлопчик. Давно він уже не знав такого приемного дня. Утомившись, ліг на канапу і задумався. Пригадався далекий Алтай з його прекрасними околицями, природою, пригадалася пригода в горах, але вона з'явилася тільки, як сон. Зате ясно вирисувались знайомі особи: Іван Макарович, Таня, доктор Темір, пригадався нарешті і художник.

Інженер вирішив провідати художника. Була четверта година, час, коли таку людину, як той, можна застати вдома. Не надумуючися довго, зірвався з канапи, накинув на себе пальто і вийшов на вулицю. Було холодно і сіро. За мурами вже десь чигала зима, чекаючи, коли можна буде вискочити і накинути на неприготоване місто свої білі покривала.

Надворі смерклося, і з півночі подув морозний вітер. Москва немов скулилась від холоду.

На вулицях усе більше рух. Це був час, коли службовці покидають свої установи і голодні, стомлені сплять додому. Не можучи розминутися з натовпом, що плыв проти нього пішоходом, інженер зійшов на вулицю, але не зробив і десять кроків, як раптом його спинив військовий із наганом у руці. Руками він показав дати йому дорогу. Манченко дав дорогу, і повз нього пройшли два військові, ведучи між собою якогось чоловіка. Манченко глянув мимохіть на чоловіка і застиг від здивування. Лице чоловіка було страшенно знайоме. Інженер став і почав пильно пригадувати. Пригадав: Темір! Нарешті все стало ясно. Він **вернувся і швидко подався за ним.**

КІНЕЦЬ

1500

182

